

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

ЦЕНТАР ЗА НАУЧНА ИСТРАЖИВАЊА САНУ И УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА

ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЉЕ

НИШ 2006

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА
ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ

Ниш
2006

**Издавање ове монографије суфинансирано је од стране
Министарства науке и заштите животне средине
Републике Србије.**

**Издавање монографије финансијски је помогла
Агенција за некретнине DUAL из Ниша.**

**ЦЕНТАР ЗА НАУЧНА ИСТРАЖИВАЊА
САНУ И УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ**

**ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА
ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ**

**Приредио
Др Драган Жунџ**

**Ниш
2006**

Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА, књига 1

**Традиционална естетска култура
ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ**

Приредио:
др Драган Жунић

Рецензенти:
др Бојан Јовановић
др Никола Цекић

Лектор:
др Недељко Богдановић

Издавач:
Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

За издавача:
академик Мирослав Пантић

УДК:
Александра Спасић

Дизајн корица:
др Никола Цекић

Техничка припрема:
Миле Ж. Ранђеловић, дипл. инж. ел.

Штампа:
"СВЕН" Ниш

Тираж:
200 примерака

ISBN 978-86-7025-424-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

728.01:111.852(082)
728.6:398(497.11)(082)

ЕСТЕТСКА димензија куће : приредио
Драган Жунић. - Ниш : Центар за научна
истраживања САНУ и Универзитета у Нишу,
2006 (Ниш : СВЕН). - 156 стр. : илустр.
; 24 см. - (Традиционална естетска култура
; књ. 1)

Према Предговору, ово је зборник радова са
првог међународног научног симпозијума који
је, у оквиру пројекта 'Традиционална естетска
култура' одржан 02. децембра 2005. године. -
Радови на буг. и срп. језику. - Тираж 200.
- Стр. 7-10: Предговор / приређивач. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-86-7025-424-7

1. Жунић, Драган
а) Куће - Естетика - Зборници б) Народна
архитектура - Србија - Зборници
COBISS.SR-ID 140367884

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
Драган Жунић ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА: ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ	11
Недељко Богдановић БЕЛИ ДВОРИ НАРОДНИ ПОЕТСКИ ИДЕАЛ	19
Христо Бонджолов ПЋЋЈТ НАЗАД КЋМ ДОМА – СЋН ЗА ЩАСТИЕ	27
Љиљана Гавриловић ЛЕПОТА ТРАДИЦИОНАЛНИХ МЕСТА: ФИЗИЧКИ И СВИ ОСТАЛИ ПРОСТОРИ	35
Станка Јанева ТРАДИЦИОНЕН ОПИТ В ЕСТЕТИЗИРАНЕТО НА ДОМА	45
Никола Цекић ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ИЗМЕЋУ ИДЕЈЕ И ОБЛИКА	57
Миљина Ивановић-Баришић КУЋА И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА	67
Радост Иванова ДИМ ОТ БАЦИНОТО ОГНИЩЕ В... ПАНЕЛНИЈА АПАРТАМЕНТ	77
Јован Ћирић НОВИЈА СЕОСКА КУЋА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СЕОСКУ КУЋУ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ	91
Гордана Милошевић ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ КУЋЕ У ПОНИШАВЉУ – ОБЛИЦИ И НАЧИН ГРАДЊЕ	99
Жижа Стојичић Драгићевић СТАЋЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА НИШКОГ КРАЈА	119
Срђан Марковић ТРАДИЦИОНАЛНА СРПСКА АРХИТЕКТУРА У ДЕЉУ МЕЋУРАТНОГ АРХИТЕКТЕ БРАНИСЛАВА КОЈИЋА И ОДНОС НАШЕГА ВРЕМЕНА ПРЕМА ЊЕГОВОМ ДЕЉУ	127

Ђуро Радоњић	
КУЋА КАО СРЕДИШТЕ ЛИКОВНОГ ПРОСТОРА.....	135
Јован С. Младеновић	
ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА СЕЛА ШПАЈ - ФОТОГРАФИЈЕ.....	141
Душан Митић Цар	
ГРАЂАНСКА АРХИТЕКТУРА НИША - ФОТОГРАФИЈЕ.....	147
Миле Ж. Ранђеловић	
ГРАЂАНСКА АРХИТЕКТУРА НИША - ФОТОГРАФИЈЕ.....	151

ПРЕДГОВОР

1. У овоме зборнику објављени су радови саопштени на првome међународном научном симпозијуму који је, у оквиру рада на пројекту *Традиционална естетска култура*, у организацији Одсека за проучавање народа Центра за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, одржан 02. децембра 2005. године, на Универзитету у Нишу.

2. Радови који следе, сви подједнако уважавани и драгоцени, разврстани су и поређани по принципу општости, односно конкретизације основнога проблема: од митолошке димензије куће и фолклорних идеала, општих питања естетичности, функционалности, преко испитивања значења куће у друштвеним променама наше савремености, појединих градитељских традиција, истраживања градитељства у Понишављу, и креативних спојева традиционалне народне и уметничке архитектуре, па све до уметничке визије ликовности куће.

Неколико речи о мотивима за покретање овога пројекта може се наћи у уводноме реферату **др Драгана Жунића**. Тамо је најпре говорено о појму "естетске културе" и значају изучавања овога феномена, посебно у Срба и у југоисточној Србији, о кући као средишњем појму и полазишту ових истраживања, те о заштитно-функционалној, онтолошкој, симболичкој и естетској димензији куће. **Др Недељко Богдановић**, у раду *Бели двори – народни поетски идеал*, обавештава нас о етимолошкој страни речи *кућа*, о значењу речи и посебно о њеној вредносно-симболичкој димензији, сажето израженој у народним изрекама. Аутор не пропушта да испита и пратеће феномене окућнице, дворишта, капије, улаза, покућства, указујући на просторно-географске, економске, културно-историјске детерминанте њихове функције и облика, и подвлачећи њихову естетско-декоративну страну. На крају, на материјалу народне поезије, осветљава супротност сивог свакодневља и сјаја "белих двора" као свеprisутнога поетског идеала. На овај лингвистичко-фолклористички приступ надовезује се прилог **др Христа Бонцолова** *Пътят назад към дома – сѝн за щастие*, где аутор разматра "дом" и "пут" као два архетипа уметничке слике балканскога света, његове противречне судбине и стремљења миру оличеном у дому. "Родни дом", који се свагда налази на почетку и крају животнога пута, представља трајни "сан о срећи", па је, по аутору, "кућа" ("очински кров", "очинско огњиште", "родни дом", "родна кућа") један од топова бугарске поезије и прозе, што он и показује испитујући нека дела знаменитих бугарских песника и прозаиста. **Др Љиљана Гавриловић**, у тексту *Лепота традиционалних места: физички и сви остали простори*, упозорава на замке изједначавања традиционалнога и егзотичнога, на опасности баналне и националистичке естетизације места као дословног поистовеће-

вања места и идентитета, и на праксу идеализације и политичке инструментализације патријархалне традиције. Она сматра да из жала за традиционалном архитектуром најчешће проиходи пуки традиционалистички маниризам у разноразним покушајима оживљавања старих форми испражњених од изворних функција и сврха. Антрополози треба да открију и разумеју изворни смисао естетскога у традиционалној архитектури, мимо емоција и идеологија идентитета, и без приписивања и читавања наших вредности традиционалне. У раду **др Станке Јаневе** *Традиционален опит в естетизиранието на дома* показано је да традиционално уређивање боравишта, и поред промена у смислу осавремењивања, почива на архетипској, митолошко-космолошкој концепцији света, прати хијерархијску схему светилишта, наравно, уз нужно уважавање принципа функционалности. Дијалектика симболичке и практичне димензије простора дома и ствари у њему, естетске и утилитарне функције, препознаје се у организацији простора око огњишта, у подели простора на доњу и горњу зону, у декорацији употребних предмета, у осамостаљивању естетске димензије неких предмета итд. Ауторица истиче посебну улогу жене у естетизацији традиционалног боравишта. Наслеђем и савременим стањем градске архитектуре југоисточне Србије бавио се **др Никола Цекић**, у раду *Естетска димензија куће у југоисточној Србији између идеје и облика*. Он полази од сазнања да тек ако узмемо у обзир демографске, историјске, економске, културне чиниоце, можемо разумети стање урбархитектонског наслеђа југоисточне Србије, заостајање у развоју ове области, урушавање аутентичне естетско-оганизационе структуре куће и окућнице, жељу за реафирмацијом архитектонског идентитета и њене противрече, каткад гротескне резултате. Разматрајући важеће дилеме градоградитељства, комплексност и многодимензионалност питања естетске димензије куће, аутор анализира непланиране архитектонске последице променљивих интереса друштвене заједнице, и преиспитује крхке изгледе планске обнове изгубљеног амбијенталног идентитета. **Др Милина Ивановић-Баришић** је, у тексту *Кућа и друштвене промене у другој половини 20. века*, на примеру источне Србије испитивала последице модернизације (индустријализације, урбанизације, локалне и међународне радне миграције...) у градњи кућа за становање, које су најречитији показатељ укуса и естетских критеријума њихових власника и станара. Настале промене, посебно изражене у другој половини 20. века, као сегмент промена целокупне традиционалне културе, огледају се – између осталог – у нарушавању односа према околини, нерационалности и повременим расипништву, хаотичности, стихијности, некритичном импортовању страних образаца, нефункционалности, малограђанској суревњивости и сумњивоме престижу. У раду **др Радост Иванове** *Дим от бащиното огнище в... панелния апартамент* анализирају се утилитарно-естетске функције и димензије стана у стамбеном блоку, типичном за социјалистичку Бугарску. Станари су, вели ауторица, у настојањима да стан учине доиста својим домом покушавали са његовом естетизацијом у маниру уређивања традиционалних боравишта, али и у складу са економским могућностима. Ти покушаји водили су, у судару са тенденцијом модернизације, употреби сурога-

та, тј. општем паду естетских критеријума. У широком дијапазону адаптација, естетских интервенција и корекција, запажене су две тенденције: тенденција ретрадиционализације и тенденција одрицања од традиционалног начина живота. Конкретну анализу архитектонско-грађевинарске ситуације у селима југоисточне Србије налазимо у раду **др Јована Ђирића** *Новија сеоска кућа с посебним освртом на сеоску кућу у југоисточној Србији*. Аутор је критички одмерио скромне реалне могућности архитектуре, урбанизма и грађевинарства, затим науке, и пресудну потенцијалну улогу државе у ревитализацији села. Консеквенце пропадања традиционалног села у сфери архитектуре проф. Ђирић прати на примеру такозване "дунђерштине", занатског градитељства ниских функционално-стилских критеријума, а посебно на феномену настанка, ширења и модификације "црнотравске дунђерске куће", која представља несумњиви пад у односу на архитектонска решења различитих аутентичних, традиционалних типова куће. Рад **др Гордане Милошевић** *Историјски развој куће у Понишављу – облици и начин градње* отвара нам погледе на типичне облике кућа у Понишављу, у праисторијском, касноантичком и средњовековном периоду, те у време османлијске власти. Генерално, куће Понишавља развијају се у складу са општим кретањима стамбене архитектуре Централног Балкана и Србије, дакле, у зависности од економских и културно-историјских околности. На основу детаљних описа облика испитаних кућа и начина њихове градње, са одређивањем функција реконструисаних просторија, ауторица препознаје два основна типа кућа у Понишављу кроз историју: куће једноставних основа са дрвеном конструкцијом зидова, и куће сложене основе са конструкцијом зидова од чврстога материјала или дрвене грађе. **Жижа Стојичић Драгићевић**, у прилогу *Стање и карактеристике народног градитељства нишког краја* настоји да реафирмише вредности традиционалног народног градитељства, изложеног убрзаном пропадању. Ауторица је описала начин градње ових драгоцених остварења народне архитектуре нишког краја, конструкцију, облик, карактеристичне елементе, врсте кућа, описала просторије, њихову функцију, покућство итд. Посебно је указала на хармонију, сраслост са природом, једноставност и склад сеоских кућа, као и на декоративне елементе, у којима се препознају симболичка, заштитна и естетска функција, сведочећи о томе да кућа није пуко склониште, већ упечатљива слика друштвене организације и израз одређене космологије. Да су пропадању и скрнављењу изложени и вредни објекти градске архитектуре показује нам **др Срђан Марковић**, у раду *Традиционална српска архитектура у делу међуратног архитекте Бранислава Којића и однос нашега времена према његовом делу*. Аутор пише о креативној синтези модерног архитектонског функционализма и традиционалних, фолклорних градитељских мотива, и то на примеру дела српског међуратног архитекте Бранислава Којића, која – како оцењује Марковић – управо представљају изbalансирани однос између фолклорног и модерног. Нажалост, време после Другога светског рата није било наклоњено репрезентативним делима међуратних српских архитеката (па ни делима Б. Којића), која су углавном нестала пред налетом неинвентивне, сиве социјалистичке станоградње. Тај рушилачки посао већ два-

десетак година довршавају, пред нашим очима, моћни, бахати и нецивилизовани новобогаташи. У есеју **мр Ђура Радоњића** *Кућа као средиште ликовног простора* добијамо живо сведочанство једнога сликара о искуству и искушењима сликања мотива тзв. нетакнуте природе и мотива у којима је кућа нека врста магичнога композиционог средишта, сплет сићушних колористичких троуглова, квадрата или правоугаоника са јаким симболичким набојем. За њега, и природне форме и геометријски облици цивилизације, у нарочитој пејзажној ликовној синтези, лепоту добијају не по својој физичкој већ управо метафизичкој димензији. На самоме крају Зборника, покушали смо да избором фотографија **Јована С. Младеновића**, **Душана Митића Цара** и **Милета Ж. Ранђеловића** подсетимо читаоце на типичне или бар занимљиве примере традиционалне сеоске односно грађанске градске архитектуре нишкога поднебља.

3. У раду нашега симпозијума отворена су, дотакнута или само наговештена многа питања: о односу старог и новог; о традицији, антитрадиционализму модерности и постмодерности као реафирмацији традиције у архитектури; о живој старини и мртвим репликама; о аутентичноме и неаутентичноме у грађењу, тј. складу или нескладу савремене и древне функције односно древне и савремене форме, о немогућности аутентичне форме у неаутентичноме амбијенту, о естетскоме и функционалном, о уметности и квази-уметности коришћења традиционалних форми, тј. о градитељској уметности и градитељскоме кичу, о митологизацији "куће", о "духу паланке" и космополитскоме духу... Не само да ће та питања и надаље заокупљати нашу пажњу, него ће нас, уверен сам, подстицати на теоријски и истраживачки искорак из куће – у естетску културу окућнице, дворишта, врта, улице, насеља, естетску димензију свакодневља и празника, тела и одевања...

4. Уз редовну захвалност учесницима Симпозијума што су се одазвали нашем позиву, припремили саопштења и приредили их за штампу, дужан сам да напоменем да се Симпозијум одржава и на њему саопштени радови публику захваљујући, пре свега, напорима Српске академије наука и уметности и Универзитета у Нишу, који, на различите начине, али истрајно и поуздано, подстичу рад свога заједничког Центра у условима сваковрсне оскудице и неизбежнога опадања научнога ентузијазма. Одржавање симпозијума непосредно је омогућено финансијским средствима Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије, а помогнуто је финансијски и од стране Агенције за некретнине DUAL из Ниша. У име сарадника Центра, захваљујем на разумевању.

У Нишу,
децембра 2006.

Приређивач

УДК 111.852:72.01
111.852:008 (=163.41)

Драган Жунић

Факултет уметности у Нишу

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА: ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ

Апстракт. Аутор најпре образлаже појам естетске културе и потребу изучавања традиционалне естетске културе као основе на којој израстају нове аутентичне или неаутентичне форме култивисања егзистенције. Потом испитује онтолошку, симболичку и естетску димензију куће као човековога дома и исходишта његове естетске сврховитости.

Кључне речи: естетска култура, традиција, кућа, дом, форма, смисао.

1. Откуда проблем куће? Откуда проблем њене естетске димензије? Зашто у Срба? Зашто у југоисточној Србији?

1.1. Зашто естетска култура? У својим *Писмима о естетском васпитању човека* (1795) Шилер је написао да се човек преводи из "природнога стања" у "морално стање" преко "естетскога стања". По њему, већ на пољу физичкога живота треба да започне људско морално уздизање, самоделатност слободнога ума. Пошто није могућ скок из физичкога стања у морално стање, тј. из чулно-нагонске сфере у духовну сферу, човек се већ на своме физичком стадијуму култивише посредством "естетске културе". (Schiller 2006, 23. писмо) То значи да се самоделатно превођење човека из физичкога стања у морално стање, из нагонскога живота у духовни, обавља посредством естетскога, посредством лепоте, посредством форме. Постићи овај циљ естетском културом значи култивисати човека. Култивисати човека пак значи довести га до форме, до лепоте. Лепота измамљује човеку "слободно задовољство", а мирна форма ублажава његов "дивљи живот", чиме он тек постаје човеком. (24. писмо) Естетска култура је давање форме сировој природи човека. У питању је "лепа култура", културе лепоте, и онога што Шилер зове "тихи рад укуса" (die Stille Arbeit des Geschmacks) (10. писмо). За биће које ће увек постојати као чулно-телесно и пребивати међу стварима, естетска култура, као култивисање чулности по-

средством форме, по моме мишљењу, јесте и персонални и родни врхунац који се у стварности може достићи. Естетска култура је, дакле, *стање естетских моћи* човека како у индивидуалноме тако и у антрополошком смислу, човека појединца и људског рода. Ако је култура, у ужем смислу, као духовна култура, систем или бар скуп симболичких форми којима човек осмишљава своју егзистенцију, тј. трага за смислом своје егзистенције, онда је естетска култура скуп *симболичких естетских форми* у којима човек изражава своје трагање за смислом, односно скуп изражајних естетских форми којима човек осмишљава своју егзистенцију. Естетска култура једнога народа, дакле, јесте стање стваралаштва и стање укуса, однос заједнице према стваралаштву, створеним делима и према рецептивном суделовању појединаца у заједничкој култури. Однос према стваралаштву, створеним делима и просуђивачком учешћу конститутиван је за колективни идентитет, који се у највећој мери изграђује на баштини народне културе (фолклора, народне књижевности, народнога градитељства итд.), у садејству са савременим формама културе.

2. Зашто естетска култура у Срба, и зашто у југоисточној Србији? Зато што данас стање естетске културе у Срба није на завидноме нивоу. О томе сведоче чињенице потпуне градитељске и медијске превласти кича, шунда и искварених, новокомпонованих варијанти традиционалне естетичности и народнога уметничког стваралаштва. Осим тога, нема поузданих и систематских студија традиционалног система естетских вредности српскога народа, на чије се остатке и рушевине данас наслања један хаотични сплет псеудо-вредности са одговарајућим типовима преовлађујућег укуса. Проблем је посебно изражен у источној и југоисточној Србији, где се драматично преплићу различити културни и анти-културни утицаји, и где је естетска култура трпела последице административне немарности званичне културне политике, као и незваничних али у културној политици дејствених стереотипа и неуљудних предрасуда.

Испитивати, пак, стање естетске културе у југоисточној Србији без упознавања са традицијом и искуствима суседних и сродних области, народа, култура, непоуздан је и стога, можда, залудан посао. Не само контакти суседних култура и акултурациони процеси, већ и чињенице заједничкога и испреплетенога културнога опстанка суседа захтевају компаративну истраживачку пажњу.

3. Зашто традиционална естетска култура? Основни циљ бављења проблемима традиционалне естетске културе јесте утврђивање традиционалне вредносне матрице у области уметничкога стваралаштва и естетског просуђивања у свакодневљу, као основе савременог стања естетске културе, духа и укуса, тј. система усвојених вред-

ности али и псеудо-вредности. Стога је могући практични циљ расправа о традиционалној естетској култури евентуално вршење утицаја на конципирање једне рационалне културне политике, која би, као део укупне политике, требало да се проводи не само у циљу физичкога опстанка већ и духовнога уздизања народа.

4. Зашто кућа? Зашто естетска димензија куће? У испитивању естетске културе, која се, као скуп изражајних форми трагања за смислом, тиче суштине и суштинских могућности људскога бића, може се поћи – према току самога процеса естетског култивисања – од антрополошко-онтолошке димензије, где је бивајуће (онтичко) полазиште људско тело, из којег се даље изводе форме естетске културе, или пак од социјално-онтолошке димензије проблема. Ако се крене од ове друге, онда је бивајуће (онтичко) полазиште испитивања управо човекова кућа.¹ И из једнога и из другог полазишта може се извести читав низ појава чулне егзистенције на чијим се естетским ликовима, тј. формама естетскога култивисања, изражава и трагање за трансценденцијом, тј. за смислом.

Ако имамо све то у виду, а такође и наше непосредно естетско искуство света живота, вероватно нећемо сматрати претераним схватање да је **архитектура** традиционално најутицајнија уметничка врста, тј. да најпостојаније и најтемељније, тихо и дуготрајно, формира преовлађујући укус укућана, мештана, грађана, средине, епохе, чак и онда, и првенствено онда, када нисмо свесни њенога деловања. Дела архитектуре, у којима се рађамо, живимо и радимо, дејствују као наше секундарно окружење, које углавном доживљавамо као "природно". Стога се може претпоставити да дела архитектуре, и уметничка и псеудо-уметничка и неуметничка, јесу трајни и далекосежни чинилац конституисања наше естетске културе.

4.1. Кућа јесте најпре **склониште.** Не може се превидети њена примарна практична, заштитна функција. Не само на почецима људскога градитељства, већ и данас, кућа нам је основ спокојства или пак забринутости. Теодор Адорно, на рушевинама Другога светског рата, у делу *Minima moralia: рефлексije из оштећенога живота*, у својој "тужној науци" о некада правом и истинском, а заборављеном подручју философије – "учењу о исправном животу", написао и ово: "Да ли је неко срећан, може чути од ветра. Овај опомиње несрећнога на крхкост његове куће, и јури га из лакога сна и плаховите сање.

¹ Често се тело и кућа симболички идентификују: "идентификација тела с кућом типична је за будизам". Шевалије / Гербран 2004: 454)

Срећноме он пева песму његове збринутости: његова бесна свирала јавља да он нема више никакву моћ над њиме". (§ 29, III, S. 54)²

То је дубоки егзистенцијални смисао оне старе метонимије: "кров над главом". И тај смисао даље се метафорички, поетски продубљује. Наш песник Рајко Петров Ного, из искуства бездомности, каже у својој песни *Балада о коприви*: "Ономе ко дома нема прокишњава свака кућа".³

4.2. Онтолошка димензија куће. Тако се, на поетском путу, показује да **кућа** није само људско склониште, већ да има и дубоки симболички смисао и високу симболичку вредност.⁴

² "Ob einer glücklich ist, kann er dem Winde anhören. Dieser mahnt den Unglücklichen an die Zerbrechlichkeit seines Hauses und jagt ihn aus leichtem Schlaf und heftigem Traum. Dem Glücklichen singt er das Lied seines Geborgenseins: sein wütendes Pfeifen meldet, daß er keine Macht mehr hat über ihn".

У преводу Алексе Бухе овај фрагмент гласи: "Да ли је неко срећан може да чује од вјетра. Овај опомиње несрећног на крхкост његове куће и тјера га из лаког сна и страшног сновијања. Срећном он пјева пјесму његове збринутости: његово бјеснеће звиждање јавља да више нема моћи над њим". Види издање Издавачке књижарнице Зорана Стојановића (Сремски Карловци, Нови Сад, 2002).

³

БАЛАДА О КОПРИВИ

1

Земунице сојенице и бајте од житког прућа
И пећине зазидане бијаху нам некад кућа

2

Колибу смо снијевали која једном бјеше кућа
На станици у подруму и у крчми у сванућа

И сад када ждрали криче у ледена у сванућа
Ономе ко дома нема прокишњава свака кућа

⁴ Аутори већ навођеног *Речника симбола* кажу: "Као град, као храм, кућа је у средиштву света, она је слика универзума", (Шевалије / Гербран 2004: 453) Потом истичу да конструкција куће у многим културама изражава "космичку симболику" куће. На пример: "У ирском схватању обитавалишта кућа симболизује стајалиште и положај човека спрам неограничене моћи другог света. (...) Тако је краљевска кућа истовремено слика људског космоса и одраз неба на земљи". (454) Кућа, надаље, може својом спратном структуром, или пак посебним значењем својих просторија, бити аналогон одређених стања односно нивоа душе, што се, између осталог, дешифрује и у психоаналитичком тумачењу значења куће у сновима. Кућа је, најзад, и "женски симболи уточишта, мајке, заштите, мајчиних груди". (454)

У *Српском митолошком речнику* говори се о кући као вечном боравишту умрлих: "У прошлости, кућа је била и пребивалиште живих и место сахрањивања по-

Зато је "кућа" једна од великих песничких и философских метафора.⁵ Онтолошки гледано, грађење куће јесте први темељни, људски делатни однос човека према свету. Грађење јесте становање, како вели Мартин Хајдегер, а становање "начин на који смртници постоје на земљи". Али, "нису све грађевине – станови", нити сви станови "јемче да ће се у њима збивати становање". Суштина становања остварује се само као обједињавање неба и земље, божанстава и смртника – у грађењу. (Heidegger 1982)

Другим речима, грађење је осмишљавање и обликовање твари према суштини људскога бивања=становања у свету, која се суштина вазда појављује у лику посебних култура. Кућа је, усуђујем се рећи, прва објективација људскога духа. Кућа је дом. Кућа је храм. Стога је пресудни корак у одвајању човека од анималнога, први и одлучујући корак естетске културе људскога бића – скок из колибе као склоништа у кућу као духовно боравиште. Тај корак је корак естетске културе, корак од употребне до симболичке димензије боравишта – естетско обликовање духовнога.

Отуда **кућа** (као целина и као систем функционално-естетских, практичко-симболичких елемената), тј. **естетска димензија куће** као полазиште и прва тема наших расправа.

4.3. Естетска димензија куће. Кућа, рекосмо, има симболичку димензију. Утолико, она може бити повезана са неким вишим сврхама, што значи да представља објективацију духа. Међутим, нас занима први корак у процесу одвајања од анималнога, што овде значи: од практичне димензије опстанка у драгоценоме склоништу. Познато је да одвајање од анималнога почиње већ на нивоу чулнога укуса. Са чистим естетским судом, естетском дистанцом према практичком свету, човек постаје човек у правој смислу речи. То, наравно, не значи да он са естетском дистанцом гради и својеврсну а-моралност. Напротив, он тиме обезбеђује услове за непристрасно, некористоносно, дакле, категоричко морално држање.

Ова питања могу се добро размотрити на тексту Кантовога параграфа бр. 2 *Критике моћи суђења*, где овај велики аналитичар естетске моћи суђења, а тиме, индиректно, и самога естетскога, ставом "Допадање које суд укуса одређује без икаквог је интереса" (Das Wohlgefallen, welches das Geschmacksurteil bestimmt, ist ohne alles Interesse), жели да покаже како је допадање у чистоме суду укуса, тј. суду о лепоме, потпуно одвојено од егзистенције предмета о којем судимо, тј. да онемо који суди нимало није стало до егзистенције тога предмета,

којника, и то испод кућног прага или огњишта. Веровало се да душа умрлог, посебно истакнутих покојника породице и рода, и даље борави у кући и штити живе": (Кулишић 1998: 283)

⁵ О песничким поимањима *дома* и, посебно, о *дому* у поезији 20. века писао је Зоран Ђерић. Види: Ђерић 2006.

већ једино до његове форме у представи коју о њему има. Он вели: "када се постави питање да ли је нешто лепо (schön), онда се не жели знати да ли је нама или ма коме ишта стало до егзистенције те ствари (der Existenz der Sache), или да нам бар може бити до ње стало, већ се тада хоће да зна како ми ту ствар просуђујемо у чистоме посматрању (у опажању или у рефлексiji).⁶ Ако ми неко постави питање да ли налазим да је лепа палата коју пред собом видим, онда, додуше, могу одговорити: Ја не волим такве ствари које су направљене само због тога да би људи у њих бленули, или могу да поступим као онај ирокешки *Захем* који је рекао да се њему у Паризу највише од свега свиђају париске ашчинице; осим тога, могу још сасвим по угледу на Русоа да се погрдно изразим о сујети оних великаша који просипају народни зној на тако излишне ствари; напоследку, лако се могу уверити у ово: Ако бих се налазио на неком пустом острву без икакве наде да ћу икада поново доћи међу људе, и при том бих био у стању да својом пустом жељом пренесем на њ такву једну раскошну палату (ein solches Prachtgebäude), ја не бих око тога уложио чак ни тај труд, ако бих већ имао неку колибу (eine Hütte) која би за мене била довољно угодна (bequem)". (Кант 1975: 94, § 2) То је место са којег почиње утемељење тезе о безинтересности суда укуса, али и о могућности опште саопштљивости једнога чистог суда укуса (с обзиром на одсуство сваке приватне заинтересованости у њему).

Али, то место значи управо и указивање на битно друштвену димензију укуса као друштваног чула, димензију по којој је човек управо у естетској комуникацији – човек. Наиме, речена безинтересност не значи потпуно одсуство свакога интереса за оно што је предмет чистог допадања. Као и у чистим моралним судовима, који – премда морају бити чисти, тј. безинтересни, ослобођени од очекивања награде или казне за морално односно неморално суђење – представљају нешто за шта смо у друштву дубоко заинтересовани. Кант, у једној важној фусноти вели: "Један суд о некоме предмету може да буде сасвим *незаинтересован* (ganz uninteressiert), а да ипак буде врло *интересантан* (doch sehr interessant), то јест он се не заснива ни на којем интересу, али производи неко интересовање; такви су сви чисти морални судови. Међутим, на судовима укуса не заснива се по себи такође апсолутно никакав интерес. Само у друштву бива интересантно да се има укус...". (Исто) Само у друштву, дакле, бива интересантно да се практичне функције куће, како примарно заштитна тако и секундарно оријентациона, тј. симболичка, естетски оплемене и одвоје од непосредне сврхе ради естетске сврховитости у интерперсоналној комуникацији. Градитељска таштина богатих али и сиромашних тек је касни производ отуђености од изворних вредности.

⁶ "sondern, wie wir sie in der bloßen Betrachtung (Anschauung oder Reflexion) beurteilen".

Био би неспоразум уколико би неко тезу о првome кораку естетске културе разумео као занемаривање чињеница религијске духовности људскога бића, која се може испољавати и без естетских искорака, и која се можда временски испољава пре појаве естетске игре. Управо је о томе реч: религијска духовност може бити страх, страхопоштовање, животна нужда, нужност, али је тек естетско **слободна игра** (уобразиље и разума, или неких других снага). С друге стране, као што рекосмо, не значи да човек са успостављањем естетске дистанце, тј. са открићем естетске игре подстиче и својеврсну а-моралност. Напротив, тиме се његова метафизичка одуховљеност оплемењује слободом, слободном игром.

Можда је овде заиста инструктивно погледати Кантово одређење *грађевинарства*, које, заједно са вајарством, смешта у "пластику, као прву врсту лепих ликовних уметности". Знајући да "погодност творевине за неку одређену употребу сачињава оно што је суштинско на једном здању", Кант је, ипак, у грађевинарству видео и естетску, дакле, аутономну сврховитост. Наиме, одредио је грађевинарство (*Baukunst*) као уметност "да се појмови о стварима које *једино уметност* омогућује и чија форма нема за одредбени разлог природу већ неку летимичну сврху (*einen willkürlichen Zweck*), прикажу с том намером, али у исто време и естетски сврховито (*doch auch zugleich ästhetisch-zweckmäßig*)". (Исто, 205/206, §51)

Естетска сврховитост је оно што нас чини људима. Естетска сврховитост доиста није, према Канту, нека објективна сврха, већ субјективна сврховитост форме једнога предмета. Али, са наше тачке гледишта, та сврховитост форме, која је срж естетскога и уметности, израз је нашега, можда залуднога или само бескрајнога, трагања за сврхом, тј. за смислом егзистенције, смислом опстанка, борбе, грађења, зближавања, вољења... и она чини да се тај смисао може осетити у естетскоме доживљају. Дела уметности градитељства имају одређену сврху, намену, али су истовремено и естетски самосврховита, чиме човеку пружају и могућност слободне игре. Човек из искуства свакодневља *зна* да његова кућа има сасвим јасну и одређену сврху, али њена естетска димензија, естетска сврховитост, омогућава му још и да непосредно *осети* смисао, те да градећи кућу изграђује и себе сама.

ЛИТЕРАТУРА

ADORNO, Theodor W. 1997 (1944-1947). *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

ADORNO, Teodor V. 2002 (1944-1947). *Minima Moralia: refleksije iz oštećenog života*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

БЕРИЋ, Зоран. 2006. Поетика дома. *Unus mundus*. 19-20-21-22, II/2006. (По стандарду!)

HEIDEGGER, Martin. 1982 (1951). *Грађење, становање, мишљење*. U: Martin Heidegger, *Мишљење и певање* (Izbor i prevod: Božidar Zec). Beograd: Nolit 1982.

- KANT, Imanuel 1975 (1790). *Kritika moći suđenja*. Beograd: BIGZ.
- KANT, Immanuel. 2005. *Kritik der Urteilstkraft*. Projekt Gutenberg-DE – Kultur – SPIEGEL ONLINE, gutenberg.spiegel.de/kant/kuk/kuk.htm, 23.11.2005.
- КУЛИШИЋ, Шпиро / Петар Ж. Петровић / Никола Пантелић. 1998 (1970). *Српски митолошки речник*. Друго допуњено издање. Београд: Етнографски институт САНУ / Интерпринт.
- ПЕТРОВ НОГО, Рајко. 1987. *Зимомора*. Друго допуњено издање. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- ŠILER, Fridrih. 1967. *Pisma o estetskom vaspitanju čoveka*. U: Fridrih Šiler: *O lepom*. (Prevod i komentari Dr Strahinja Kostić. Izbor i predgovor Dr Miljan Mojašević). Beograd: Kultura.
- SCHILLER, Friedrich. *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*. Projekt Gutenberg – DE – Kultur – SPIEGEL ONLINE, <http://gutenberg.spiegel.de/schiller/aesterz/aesterz.htm>, 15.03.2006.
- ŠEVALIJE, Žan / Alen Gerbran. 2004 (1969). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. (Prevod i adaptacija: Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić). Novi Sad: Stylos / Kiša.

Dragan Žunić, Niš

TRADITIONAL ESTHETIC CULTURE: THE ESTHETIC DIMENSION OF A HOUSE

Abstract. *The author first elaborates on the notion of esthetic culture and the need to research traditional esthetic cultures as foundations for new, authentic or inauthentic forms of cultivating existence. Afterwards, he examines the ontological, symbolical and esthetic dimension of a house as a human's home and the outcome of its esthetic finality.*

Key words: *esthetic culture, tradition, home, form, meaning.*

Недељко Богдановић

Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

БЕЛИ ДВОРИ НАРОДНИ ПОЕТСКИ ИДЕАЛ

Апстракт. У раду се указује на појаву да се у српској епској народној поезији "бели двор" јавља као поетски идеал. Символ срећног, богатог и узвишеног живота ставља се наспрам куће као места свакодневног обитавања, која је у време настајања епске поезије била више него скромна. И таква кућа, једноставна и нужна имала је у своме градитељском (обличком, ликовном, функционалном) устројству елементе лепог, који, поред осталог, утичу на пријатност живљења и хармонију породичног дома.

Кључне речи: кућа, дом, бели двор, српска традиција.

На почетку чланка професора Александра Дерока "Покућство у старој српској сељачкој кући" стоји:

"Две ствари руководе људе при њиховом грађењу и стварању уопште: пре свега, материјална потреба, а одмах притом и душевна потреба за лепим или за изразитим. Материјална страна људских творевина сведочи о степену цивилизације, донекле о степену културе; естетска и изражајна пак страна њихова показује и нешто више од тога – потребу уметничког изражавања код људи и способност за то" (Дероко 1968, стр. 51).

Ако је естетско осећање тоталитет који тежи хармонији, онда се кућа може схватити изразом тога тоталитета у свакој од фаза: идеал, нада, намера, остварење. Разуме се, као и свака реализација идеала, она је његово поништење, што води новом идеалу и накнадном остварењу (и постварењу), чиме се непрекидно увећава народно градитељско умеће.

Естетско у појму куће је битно хуманистичко. Без њега кућа је грађевина, склониште, радионица, жилиште, пребивалиште; преносно: скуп крвно повезаних особа, социјална заједница...

У основи речи *кућа* (прасл. *koⁿtja) јесте кут, угао, заклоњен простор у који се може "скутати", сакрити од звери, заклонити се од студени па и од других људи, који се данас зову гости, али су некад, судећи према изворној речи *hostis*, која на латинском значи "странац, туђинац, непријатељ", били уљези, опасни по породицу.

У српском народу за здање у којем човек живи има више назива, а њихова хронологија и детерминација свакако долазе од сврхе, и облика.

Сама *кућа* има више значења, од појма зграде за становање (а у оквиру једног домаћинства "кућа" је само оно где живе људи, а не и нека друга зграда), до општег назива за обитељ, породицу која у томе објекту обитава. У поетском језику "кућо моја" значи све мноштво стварности, потпоре, наде и очекивања родитеља од деце (тај израз не користе млади за обраћање старијима, већ само обрнуто!).

Различите изведенице: *кућица*, *кућарче*, *кућенце*, на једној и: *кућетина*, *кућерина*, *кућаш*, *кућешљак* говоре о емотивном односу, односно о субјективној оцени појма "кућа" у комуникацији.

Појам куће позајмљује део свога значењског потенцијала за карактеризацију личности према односу с кућом: *кућаник*, *кућаница*, *распикућа*, *бескућник*... Предмет може бити *кућани*, *кућни*, понашање: *кућанско*, васпитање: *кућевно*, као и брига.

Померањем значења конституише се појам дома, иначе врло старе речи познате шире од словенског света (лат. *domus* "дом, кућа; домовина; кућанство"), где је тежиште на породичном колективу. Преплитања се виде у композитима *кућедомник* "онај ко од куће ствара дом", или паралелним изразима: *растурикућа* и *растуридом*.

У источној Србији позната је и реч *ижа*,¹ за ознаку целе куће, а потом за стамбену зграду од две просторије која има *ижу* и *кућу* (једну за спавање, једну за огњиште и пословање около њега; како где; негде је ижа с огњиште, а негде је то кућа...)²

Дом и кућа карактеришу се животном стабилношћу, материјалном сигурношћу, породичном хармонијом. Степен ових начела обезбеђује породични мир (*Своја кућица – своја слободица; ДOME, слатки доме; Домћеле, нигде ми те нема...*) и напредак, социјални статус породице и појединца – припадника породичног колектива. Народно искуство доста говори о јединству ових елемената, али и о животу у диспаратним околностима, где се уз помањкање једних услова ипак може остварити извешан морални кредибилитет (*Ако живимо у кошари, не једемо сламу; У маленој ижи боље се огрејеш...*).

¹ Општеслов. *хѡжа* "дом" позајмљено из германског језика (старогермански *hūs* - "дом", нем. *Haus*, такође).

² У Понору (Бабушница) чули смо овога лета да се уместо "кућица" употребљава *ижле*, што би био демин. од *ижа*.

Кућа је реалност у којој се остварује склад доброг и лепог. То је хармонија која настаје распоредом зграда у простору, распоредом просторија у згради, распоредом ствари у просторији. Функционалност води задовољству. Осећању комоције. То је и склад могућности и потреба, жеља и стварности, личних и колективних циљева.

На тој основи обитава урбанологија, која спаја природу (терен), градитељство (израда објеката и саобраћајница) и живот у дому и роду (а род је често био насеобина крвно сродних породица, касније обликован у заселак, крај, махалу, рејон).³

Како терен често одређује распоред и димензије објеката у простору, зна се да је тежња да кућа има доминантну позицију (детерминисану многим разлозима), да има око себе простор који је могуће организовати у окућницу (са осталим зградама, са засадама воћа и цвећа), у дводелни простор са двориштем, које се у неким крајевима дели на "двор" (простор уз кућу) и "обор" (двориште намењено економским функцијама, са стајама и сл.).

Навике становања и социјални миље одређују положај куће према ширем простору, због чега се води рачуна да се први сусрет оствари са репрезентативнијим делом домаћинства (најпре се види кућа па тек онда економско двориште и остале грађевине). Положај куће у односу на комуникације у насељу некад говоре и о социјалним и историјским околностима. Улаз у двориште и у кућу окренут је улици. Отуда и сам назив ове основне саобраћајнице, "то је простор испред куће", "у лице". Међутим, познате су историјске околности вековног ропства, честих ратова, пролаза појединаца и група који нису добродошли, чијих се сусрета треба клонити, па се често устаљује и обичај да се кућа окреће дворишту, а да задња страна "гледа" на улицу. Такав интровертан положај штити интимност породичног живота и обезбеђује извесну сигурност од спољашњих утицаја. Због тога кућа спада у основну имовину, пре сваке друге, а испуњеност живота мери се управо обезбеђењем куће као основног животног простора властите породице (*Ко направи кућу, одгаји сина и засади дрво испунио је живот!*).

И колико год је важно имати кућу, није неважно каква је, и то са више становишта, а једно од њих је и естетско.

После првог погледа, с улице, следи *улаз*. То је место где се остварује додир унутрашњег и спољашњег. Уређено је на више начина и по правилу има и естетску димензију. Визуелна представа куће је информација о времену, друштвеном животу, статусу породице. Тип куће израз је естетичког, грађевинског, материјалног модела, функције, веровања – уједно схватања о животу.

³ Судећи по именима насеља, изведених од личних имена, може се закључити да су многа места настала тако што су потомци носили породично име претка који се први ту заселио (Матејевци, Раденковици, Давидовци...).

Капија је полифункционални објекат стамбеног комплекса (са кућом, помоћним и економским зградама, двориштем, окућницом) има и карактер статусног симбола. Често са наглашавањем тога карактера, што је чини извештаченом, неретко предимензионираном, кичерском,⁴ где се првобитна функција затварања простора обитељи претвара у знак распознавања, односно елемента утиска који придошлица или намерник треба да стекне при првом (и сваком) сусрету. Према капији за улаз с улице, стоји капијица или капиџик за споредни (некад и нужни) излаз из дворишта, са задње стране.

Велике улазне капије, често дводелне, од дасака, у неким крајевима имају назив *порта* (пиротски крај, врањски крај), а аналогно капиџику *портицу* и *портанче*.

И капија и порта нису домаће речи (једно је турцизам, друго гречизам) па би се могло говорити о томе да уређење окућнице има такође историјску димензију и да је утицај са стране (црквеног простора у једном и турске чаршије у другим случају) имао своју улогу и у томе. Домаће околности потврђују се паралелом *врата* (улаз у кућу) и *вратница* (улаз у двориште), где свака реалија стоји на своме месту и тако се и именује, као главни и као секундарни део простора, односно као језички дериват.

Двориште је као породична својина, као "држава" ограђено,⁵ у зависности од имовног стања, карактера насеља, навика и схватања становништва социјалног региона. Сеоско двориште ограђено је плотом, и на месту капије има *лесу* од плетеног пружа.

Украсни елементи капије говоре о естетским навикама средине, времена и самог домаћина. Могу бити у сагласности с функцијом заштите дома од намерника, али и без те везе. За ранија времена везано је окивање капије, ради заштите и ради утиска, што их је чинило тешким (тако "тешка" врата нису само неприступачан прилаз – цркви, властелиновом дому, газдинској кући, фиг. државном надлештву,..., већ су и објективно била тешка и тешко покретљива, обично са сигурносним уређајем за затварање). То свакако води из времена утврђивања гра-

⁴ Савремене новотарије обилују таквим детаљима: стубови се претварају у поставе за бетонске или гипсане лавове, лабудове, женске фигуре с амфорама, а жичани сплет капије служи да се на њих наваре плехане црне ластавице или шарени голубови. Неретко и међу мештанима таква "естетика" није прихватљива и код људи изазива подсмех (што власник тумачи завишћу због његовог "искорака"), па и оптерећење код самих власника (кад таква, изнуђена и купљена "лепота" избледи).

⁵ Што би могло имплицирати неко сазнање о типу "власништва" у средњовековној Србији, кад обделавацац није власник, но "држи" поверени му посед, ради обраде, осигуравања живота своје породице и испуњавања обавеза према господару, једином власнику све земље!

дова, са осигураним улазом.⁶ Изворно, граду припада и ограда, која је остала и онда када реч "град" више не значи првобитни простор, односно кад је своје значење модификовала у урбанитет. У облицима порти, окованих капија, и тешких улазних врата препознаје се тај утицај града и утврђења (царске двери, манастирска тешка врата!). Све то бива уплетено митолошким схватањем границе (моје – туђе, унутрашње – спољашње, породица – свет, сигурно – несигурно...).

Покућство је неодвојиви део устројства куће као објекта живљења. Оно, у традиционалном смислу, обухвата предмете за задовољење најнужнијих потреба, исхране, одевања, спавања... Пошто се ради о предметима који су свакодневни, потрошни, који су изменљиви, релативно лако доступни, а у њиховој изради неретко учествују само корисници, то је прилика да у њиховом обликовању и распореду у кући учествује већи број људи, са својим знањима и вештинама, дакле: да се покажу и естетска схватања.

Познаваоци српске патријархалне куће и патријархалног домаћинства знају да скоро не постоји ни један предмет покућства који није тако обликован да не садржи неку естетску интервенцију која обичну корисност оплемењује неким детаљем естетске природе. Од треношке и свећњака, преко посуђа, прибора за јело (*заструг, чинија, сланик, кашика, соланица, рукатка...*) до шаренице за постељу, – све је рађено с мером, укусом, да буде практично и лепо у исто време. Посебно је то случај с одећом, која је ретко кад у једној боји, углавном за екстремне прилике: бело за венчање, црно за жалост! Све остало је комбинација боја и кроја, односно лика и облика. Још више је то са предметима који прате народну уметност: свирале, нарочито гусле. Столица, с изрезбареним насловом за домаћина, или за посебног госта, софра с орнаментима вегетативне природе или геометријски усклађеним шарама, као и колевка с урезаним ликовима демонске заштите одојчетовог сна и здравља, свако на свој начин говори о схватању народа да неопходном и свакодневном даде виши, културни, естетски, митски смисао.

Топлина дома позната је не само као социјално-психолошка чињеница живота у породици, већ је услов здравог живота, васпитања и развоја породице.⁷

А кад се до нечега у условима сиромаштва или техничке неизводљивости није могло стићи, оно је ипак живело, као фикција, као идеал, истина као друга страна наспрам реалној и могућој, чинећи неко јединство на вишем нивоу.

⁶ Познат је став да се врата моћника (богаташа, власти) "тешко отварају", али и то да "лепа реч и гвоздена врата отвара", чиме се једна реална чињеница сели у више пределе, у народну мудрост, и филозофију и естетику.

⁷ Поремећена хармонија породичног живота доживљава се скоро трагично (види *Претпразничко вече* Шантићева).

У српској усменој традицији, понајвише у епским песмама, изразу вишевековне српске народне културе, као идеал куће јављају се *бели двори*.

Они статусно припадају највишем слоју српског средњовековног друштва. У њима бораве цареви, краљеви, властела, иначе повлашћен слој српске народне епске поезије, али се појављују и у лирским песмама када је централни топос поетске фикције какав свечани моменат.

У српској епској традицији нису само двори бели.

Јавља се и бели **град** (именовани или неименовани): *Бијели град* 104,⁸ *Бијели Скадар* 105, *бијели Леђан* 131, у *Призрену, граду бијеломе* 177, у *бијелу Варадину граду* 180, *бијели Девич* 195, оде пошта *бијелу Прилепу* 241;

црква: једну бабо саградио цркву, / *б'јел Вилиндар* насред горе свете 101, пред *бијелу цркву Димитрију* 207, да видите *Рачу пребијелу* 208;

ризница: Оде Грујо у *ризницу бјелу* (Караџић, 3 1958, 16);

кула: оде гледат са *бијеле куле* 175, те долази на *бијелу кулу*, / те ме љуби на *бијелој кули* 250;

авлија: па се шета по *б'јелој авлији* (Караџић 3 1958, 15);

чаршија: ја ћу рећи Ибрахиму слуги / нек отиде у *б'јелу чаршију* (Караџић, 3 1958, 14);

дакако, и **двори**: отидоше у *бијеле дворе* 117, у својему двору *бијеломе* 172, ко похара моје *бјеле дворе* 172, пак побјеже у *бијеле дворе* 173, кад су били близу двора *бела* 237, па побјеже у *бијеле дворе* 243.

Разуме се да је *бијело* и *бело* (бело лице итд.) стајаће место народне поезије,⁹ па и народне магије,¹⁰ али је сам избор *белог* / *бијелог* а не нечег другог од важности за појам естетског, а оно може овде, у поезији, као и иначе значити: стварно бело (беле боје), затим светло, часно, узвишено.¹¹

Бели двори¹² сањани су у избама које нису кречене, у којима се спавало на поду, око огњишта, које нису имале прозоре. Некад заједно са стоком, тек мало одвојене дрвеном преградом. Због тога су, свакако, морали изгледати свечано, узвишено, скоро неоствариво. Можемо са-

⁸ Иза примера даваћемо страницу извора Караџић 2, 1958. Примери из књиге III, који су у мањини, означаваће се са: Караџић 3 1958.

⁹ У РСАНУ се такво значење и констатује: "који је цео или већим делом саграђен од камена беле или светле боје, поплочан, ограђен њим; који је окречен таквом бојом или оивичен зградама такве боје (понекад као стални епитет)" РСАНУ 1, под "бео", стр. 466.

¹⁰ Раденковић 1996, у поглављу о симболици боја, стр. 275-320.

¹¹ О овим, додатним, пренесеним, метафоричким (што би се рекло и: естетичким) вредностима *белог* в. Речник САНУ 1, 7. 8 и 11, стр. 467; Раденковић 1996, стр. 282.

¹² "Бели двор" је и "први" двор, у држави, попут Белог двора на Дедињу, Беле куће у Вашингтону, а ту је и мотивација за Казабланку (Casa blanka).

мо замишљати како су изгледали у дечјој машти док се из прикрајка избе слушају гусле и песме о јунацима, о господи, дворима и дворцима, а онда се утоне у сан у мајчином крилу док по неокреченој таваници играју силуете дима и пламена који се полако гаси и одводи на другу страну света: у лепо или страшно, једнако нестварно.

Разуме се, у белим дворима спава се у меким душецима, они имају горње одаје, у њих се улази кроз царске двери, они имају срчали пенцере, демирли су. Намећу се висином и виде се издалека.

Њихови власници су господари, а житељи дворјани.

Двор има дворац као утврђену варијанту, на тешко доступном пределу, са утврђењима, постајама за послугу и обезбеђење, цистерне за воду, зидине и осматрачнице.

Све то: и двор и дворац, далеко од обичног света, побуђује знатижељу да се завири у недоступне пределе властелинског живота. Оскудне информације народном песнику нису омогућавале инвентарисање и опевање ентеријера, због чега се уместо реалних односа у организацији простора властелинског дома често јављају фантастичне пројекције, а поглед задржава на првом утиску: на сјају (који се види), док се раскош претпоставља и домишљава.

У складу са овим биће руво и оружје, и то раскошније ако је господар моћнији, богатији и виђенији. У складу са тим идеалом биће, опет, његово понашање. Буде ли другачије (неверан према супрузи, незахвалан према родитељима, опак према слугама, крвник према непријатељу, неискрен према богу...), јавља се предосећање невеселе будућности, последица неке тешке клетве, због чега се "кула обурдава" а дом затире.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 2002; – Н. Богдановић: Лексика грађења, у: Етнокултуролошке теме, с. 1, Сврљиг 2002, стр. 67-79.

Дероко 1968; – А. Дероко: *Народно неимарство*, I, Стара сеоска кућа; САНУ, Споменик СХVIII, Одељ. друштвених наука, нова серија, 20, Београд 1968, 3-267.

Вуковић 1985; – Г. Вуковић: *Терминологија куће и покућства у Војводини*; Нови Сад 1968.

Карацић 2 1958; – В. Карацић: *Српске народне пјесме*, II, Београд 1958.

Карацић 3 1958; – В. Карацић: *Српске народне пјесме*, III, Београд 1958.

Раденковић 1996; – Љ. Раденковић: *Симболика света у народној магији јужних Словена*; Просвета Ниш - Балканолошки институт Београд, 1996.

Родић 1999; – З. Родић: *Развој сеоске архитектуре и становање у књажевачком крају*; у: Књажевац и околина, Београд 1999, стр. 193-224.

РСАНУ; – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1, Београд 1959.

Nedeljko Bogdanović, Niš

THE WHITE COURT NATIONAL POETIC IDEAL

Abstract. *The paper points to the fact that in Serbian national epic poetry 'the white court' appears as a poetic ideal. The symbol of a happy, rich, sublime life is placed in opposition to house as a place of every day existence, which in time of the birth of epic poetry, was more than modest. Even such a house, simple and necessary, had in its architectural organization elements of beauty (in terms of shape, visualisation, functionality), which, among others, have influence on the pleasantness of living and the harmony of a family home.*

Key words: *house, home, white court, Serbian tradition.*

ПЪТЯТ НАЗАД КЪМ ДОМА – СЪН ЗА ЩАСТИЕ

Апстракт. *Пътят назад към Дома е основната линия, по която се подрежда балканската художествена картина на света и в това няма нищо удивително – цивилизации и култури, които имат многовековно съществуване и установяване на едно много трудно и оспорвано място за живеене, на един исторически кръстопът. За това най-често се обръщаме и към миналото, когато трябва да се избере път за бъдещето. Обременени с товара на вехтите времена, но и здраво стъпили на вековния опит и на земята си, с достойнството на предците и с надеждата за децата; макар и пръснати по света, оставаме все така "приковани" в мислите си към родния дом и бащиното огнище и все сънуваме нашите "сънища за щастие".*

Ключови думи: *дом, път, къща, двор, праг, градина, топос, завръщане, преселения, сънища за щастие, съдба, памет.*

Моделът на света, който се формира от полуостровната ни съдба, кръстопътят; хаотичните и резки обрати; историческите превратности; в известна степен е предопределен и предсказуем – преселения (реални и виртуални), преодоляване на препятствия, и опора – стремеж към закрила, сигурност и покой. Тези обстоятелства определят и огромното значение на двата архетипа ДОМ и ПЪТ както за екзистенцията, така и за естетиката – стоят в основата на изграждането на художествената картина на балканския свят. Античността ги облича в митология – да пътуваме като Одисей – всеки към своята Итака и да търкаляме като Сизиф скалата на своето време.

Накрая на дългия Път като химера, като блян, като знак за завръщане или просто като "сън за щастие" изплува родният Дом. И нищо не поразява така силно и не се врязва в паметта така болезнено както отворената порта на бащината къща, готова да те посрещне и приюти; прага и протегнатите ръце на майката – да те прегърнат и приласкаят; двора и цветната градинка; аромата на своето и необясни-

мото усещане за завръщане към себе си. Тогава се вслушваме в странната музика, във вятъра, който донася от някъде словата на Дебелянов:

Да се завърнеш в бащината къща
когато вечерта смирено гасне
и тихи пазви тиха нощ разгръща
да приласкае скръбни и нещастни.
Кат бreme хвърлил черната умора,
що безутешни дни ти завещаха –
ти с плахи стъпки да събудиш в двора
пред гостенин очакван радост плаха.¹

Тази къща е единствена и неповторима. На света може да има само един такъв Дом – това е нашето човешко обиталище и то не може да се даде под наем, не може и да се продаде, защото не е само физическа реалност, то е част от нашата същност и корен, смисъл и опора, дълбок кладенец, от който можеш да утолиш жаждата си и огледало, за да видиш докъде си стигнал по пътя си.

Когато се пълни къщата – пълни се с живот, множат се и се увеличават даровете, такива са благословиите ни, такива са представите ни за земното човешко щастие; когато се зададе нещастие – фолклорната асоциация е – опустяване и разпиляване, и това са едни от най-лошите ни клетви: "Да ти опустее къщата"²

Никак не е преувеличено твърдението на Г. Гачев, че къщата е българския космос и то не само като наблюдение върху класическата ни литература.³ Големият изследовател се е вгледал в необходимостта и желанието на българина да "открадне" малко от света, който го заобикаля, за да доизгради своя дом. Не е само беднотията, дето го подтиква да пренесе света в стаята си, нито егоизмът, нито даже прословутата завист. Има нещо необяснимо разточително за трезвостта и прагматизма на балканеца в огромното му желание това, което го заобикаля, което изпълва всекидневието му, да бъде красиво, да радва очите и душата му. Така подрежда своя дом, че да се чувства уютно, да се радва на пъстротата на чергите като на цветята върху поляната, да се грее на слънцето от тавана като на истинското, а в дрехите, в премяната си, да вплете тънките нишки на мерациите и миражите си.

Затова и раздялата с дома се възприема като страшно прекъсване, като болка, за която няма лек. За тази раздяла са най-тъжните ни песни, това са най-мъчителните ни сбогувания, едни от най-тежките мигове в живота ни. Дори трагичната обреченост и усещането за края

¹ Д. Дебелянов, Лирика, Велико Търново, 2000, с. 71.

² Български предания и легенди, гатанки, пословици и благословии, под ред. на Анчо Калоянов, с. 240.

³ Г. Гачев, Националният образ на света според новелата на Йордан Радичков "Горещо пладне", Литературна мисъл, 1978, с. 35, № 6.

сякаш още повече изтласкват на преден план завръщането у дома – като последно желание за сбогуване и последна надежда за покой.

В своята самотност, далече от родния край, лирическият герой на българската литература е изпълнен от мечтата за завръщане към дома и близките хора, сред тях е истинското щастие. Каква мечтателност и сила на духа и копнежа, какво вълшебство се разкрива пред сетивата, колко много свое и родно:

Виждам се във родний кът,
родна реч слухът ми гали -
свой отново ме зоват
свой които са ме звали.⁴

Тази мечта прави по-леки изпитанията, а словото придобива топлина и мекота, съдържателност и мелодичност. Видението, блянът, мечтата за завръщане при себе си, при своите, в лоното, е приковало сетивата и е превърнало съществуването в безкраен низ от чудни очаквания.

Откъсването на човека от дома е като състояние на безтегловност, като "дърво без корен", най-често линейно и умира, и все тъгува по къщата. И ако призраците са част от английския фолклор и смущават сънищата на новите собственици на средновековните им замъци, то в нашите поверия духовете на обитателите на дома понякога нощем се завръщат, защото им е мъчно за къщата и така я пазят, нея и новите и стопани. Така са се вградили един в друг, че няма край, няма двоимире, обречени са и съдбовно свързани, населяват един и същи сън за щастие:

Моят ключ за дома	Като малък компас
Обиколи половина планета.	Той ми светеше в дни помрачени
.....	
В мен прозвъняваше той	И видели света,
и ми спомняше пътя обратен.	Пак жадувахме малкото чудо:
Дом... Позната врата...	
И да щракне ключалката лудо. ⁵	

Според Боян Ничев къщата, къртът и кръчмата са трите основни топоса, върху които е построена нашата класическа проза. Те са основата и на българския роман.⁶ Най-значимият, основен стълб в тази триада на българския романно-епосен свят, си остава домът, къщата. Мястото и съответства на мястото на слънцето в космоса на обикновения човек. Тъкмо слънцето е пренесено и в дърборезбите на таваните

⁴ Пенчо Славейков, "Сън за щастие", Събрани съчинения в 8 т., 1958, С., т.1.

⁵ Г. Константинов, Българска поезия, антология, Белград, 1998, с. 312.

⁶ Боян Ничев, Новият български роман, С., 1982.

на стотици български възрожденски къщи. Това не е белетристична бутафория, а гнездо на духовност, на патриархална духовност, белег за онези времена на "живота заедно", в който има място за всички, а всеки се чувства силен и щастлив, като гранка от онова "дърво столовито". Тя носи разбира се и редица национални и общочовешки черти, но тръгва от оная интимно-лична територия, която толкова ревниво браним и покриваме с огромен брой табути.

Не случайно в най-българския роман "Под игото" Вазов започва своя разказ от дома. В продължение на столетия българинът е живял истински само зад високите зидове на своя двор и дебелите стени на къщата си. Само тук е подредил своя свят така, че да се чувства свободен, относително свободен, поробителят е могъл да дойде неканен когато и както си поиска. Цялата домашна атмосфера навява спокойствие и уют. От слънчевата дърворезба на таваните, през багрите на черги и китеници, до огъня в домашното огнище. Всичко това обяснява и неговия култ към семейството и дома, една от най-характерните черти на българската душевност. Оградено от света с високите зидове, семейството на чорбаджи Марко живее свой живот, със свои закони и свой морал, със строг патриархален ред, така се е запазила българщината, така са се предавали от баща на син историята, религията и вяратата ни. Това е домът от спомените на Вазов, неговата "светая светих", неговият земен рай, затова и няма нищо смуцаващо и нищо подражателно в стремежът му да идеализира средата, да и вдъхне живот, да възкреси милите на сърцето му кътчета от двора и да погали на сън стените на къщата.⁷

За Вазов домът е "сън за щастие". Въсъщност това е разказ за неговата родна къща, опожарена от турците по време на войната. Романът е спомен или по-скоро помен за дома, който оживява само в сънищата. "Аз я помня с най-малките подробности. Нейният образ, жив и дълбок, стои втъпнен в паметта ми, виждам я добре, мила ми е нейната скромна убогост, еснафска, обичам я с всичката нейна незначителност,

⁷ Една действителна случка с мой познат човек от село, когото децата му накарала на стари години да продаде дома си и да отиде да живее при тях, на другия край на страната, ме кара да си мисля, че тъгата на Вазов по дома не е само "белетристична бутафория", че има нещо трайно и непоколебимо в отношенията между стопанина и дома, което опира до корена и до смисъла, до ценностната система и до подсъзнателната зависимост. Преди да се реши на тази стъпка, подтикван от всички около него и като усеща, че не може да се противопостави, той се качва на колелото, обикаля селото и плаче, срамува се да не го видят хората, оплаква съдбата си и се прощава с живота си. Така и не можа да преживее раздялата с дома. Вечерта преди да си иде от тоя свят, се обадил на стария си комшия, с когото цял живот делили добро и зло, и го помолил за последно да иде и вместо него да целуне за сбогом къщата.

защото с нея са свързани най-живите и неизличими спомени на детинската и юношеската възраст."⁸

Особено място заема и домът на Хаджи Серафимовата внука в романа на Димитър Талев "Железният светилник". Той се превръща в основно художествено пространство, ритуализирано и сакрализирано, където се развива романното действие. Пресъздаването на българския дом е предпоставка за разкриване на интимност, реална атмосфера за разкриването ѝ. Героите си Талев представя чрез отношенията им към дома, дори времената на "железният светилник" и на "газената лампа" си дават среща върху това пространство, на тази житейска територия.

Разказът за Стоян Глаушев (толкова дълго и така незаслужено подценяван от критиката за сметка на Султана) започва именно от селото. Не бива да забравяме, че представителен характер за живота на народа ни през онези три десетилетия, за които пише Талев – 1833-1863, има животът на селското население, огромен брой от хората живеят на село и това е "народният живот", там е коренът на родовете ни – Стоянови, Овчарови, Свиначарови, Говедарови и т. н., съвсем друг въпрос е дали това днес ни харесва или не, особено на погражданелите се селяни, или на тези, които по посоката на вятъра са направили цивилизационния си избор и вдигат "шум до Бога", с единствената надежда да ги забележат новите им господари.

Селският дом на Глаушеви е място където има подслон за всички, за хората и за животните. Тук властват други отношения, патриархалната задруга цени целостта; каквито и индивидуални особености да притежава човекът, той не се различава от другите, пълна анонимност, в дома и извън него – там всички са "рая". Робството слага страшна дамба както на психиката, така и на поведението на човека в тази среда. Оцеляването се превръща в единствена житейска цел, а животът се свежда до борба за оцеляване. Духовните копнежи са единствено в песните и звуците на онова, което се отронва от "народната душа". Градската среда е един друг свят, със свои закони и свой ред, примамлив и далечен, но чужд. Там, в тези малки градчета, хората също се познават, кръгът е също толкова затворен колкото и еснафът, а чуждият човек се забелязва отдалеч. Градският дом не отваря веднага вратите си на Стоян, има един изпитателен период, на наблюдение, преценка, колебание, решение, не той взема решението! И това е основната разлика между него и един друг герой, който по-късно също като него ще влезе в Преспа, но от другия край и сам ще взема решение къде и как да живее. Плевнята е като чистилище за Стоян, там се подслонява, но и показва като човек, който не се плаши от труда, разкрива уменията и силата си, подготвя се за онова, което инстинктивно усеща, че му предстои – избират го и от този избор зависи животът му. Пред вратата на градския (чорбаджийския дом) остават селските дрехи и кучето. Онова, селското,

⁸ Иван Вазов. Събрани съчинения, т. 22, С., 1950, с. 103.

което Султана никак не харесва е "отварянето на душата", желанието му да попее и да посвири, светлината на неговото присъствие в тези "мрачни времена". Емоционалният, природният човек Стоян Глаушев, не може да се погражданае, "дори и под кюрка, под градската дреха, пише Талев, продължаваше да бие селското му сърце". Когато се радва, така го прави, че всички около него са заразени от радостта му; когато плаче, не крие сълзите си; когато е предизвикан, не знае силата си и само добрата дума е в състояние да го смири. Този "стълб на дома" никога не се чувства като в свой дом, все се страхува да не сбърка нещо и да не разсърди Султана. Единствена утеха намира в словото, неписменият, но обичлив и просветлен човек, е запленил от магията му, това е неговото връщане към света на доброта и човечността.

Третият дом в романа на Димитър Талев е желаният дом на Рафе Клинче. Безродовият човек не може да живее по законите на другите, защото няма кой вместо него да взема решения. В разговора си с Лазар той излива душата си и разкрива един друг свят, неподреден и различен, самотен и тъжен, на чийто хоризонт отново се очертава дома, желаният дом: Този дом си остава в мечтите и само иконостасът запазва дълбоките следи на една нещастна любов.

Откъде са се пръкнали и толкова много тенци и верблуди, самодиви, върколаци, таралежи, скакалци, сойки, свраки, духове, гяволетини и всякаква друга твар в творчеството на Йордан Радичков, ако не от кошмарните сънища и от безпределната тъга по родния дом, останал на дъното на язовира. За това и мъдрецът от Калиманица докрая сънуваше купола на църквата, стърчащ от единия край на водата, останал като по чудо незасегнат от човешката стихия. Какво ли е усещането да си оставил гробовете на предците, на фамилиите, на родовете, майчините и бащините – удавени. И боговете. И добрите духове, дето векове са пазели родните огнища. Има нещо апокалиптично в тези видения, за това и Радичков все стягаше Ноевия ковчег, дано да спаси нещо от онова, дето още не е залято. Сюрреалистичните картини изплуват особено в сушави години, когато водата дава възможност за глътка въздух на онези от дъното. Сънищата не винаги са щастливи. Понякога слагат отпечатък за цял живот, все бягаш от тях и все те настигат, та оттам ти е и "свирепото настроение" и "спомените за коне" и "Лазарица" и "Опит за летене", и желанието да бъдеш като врабчетата и жабите, като онова, дето само Бог е създал.

"Бащина стряха", "бащино огнище", "роден дом", "родна къща", са основни топоси не само на романно-епосния свят, но и на най-добрите лирически творби на българската литература. Цялата поезия на Христо Ботев е опит за летене, преселения и мъчителни спомени, неследи и премеждия, изпитания и сънища за щастие. Такива са сънищата на Вазов, на Дебелянов, на Пенчо Славейков и Елин Пелин, на Далчев, на Д. Талев и Д. Димов, на Й. Радичков. Такава е съдбата и драмата ни като народ, затова и мислите на просветената ни интели-

генция са свързани все с тази наша "светая светих", с дома за нашите деца и със съня за нашето щастие, с тази "къщичка на дните златни" с този "кът свиден и мил", към който винаги ще се завръщаме, където и да сме и колкото и добре да живеем.

Hristo Bondžolov, Veliko Trnovo

HOMECOMING – THE DREAM OF HAPPINESS

Abstract. *Homecoming is the basic organisational line of the Balkans artistic view of the world – of the civilization and culture which are many centuries old. It also represents the establishment of one hard and disputed place for living, on a historical crossroads. There is nothing unusual in it, though. Therefore, we most often turn to the past when we need to chose the way to the future. Burdened with the load of old times, but having firmly stepped into the long lasting art of our people, with the dignity of the ancestors and with hope for the children; although dispersed throughout the world, in our thoughts, we always remain tightly connected to our home and hearth, for ever dreaming our 'dreams of happiness'.*

Key words: *home, road, house, yard, threshold, garden, topos, return, migrations, dreams of happiness, destiny, memory.*

ЛЕПОТА ТРАДИЦИОНАЛНИХ МЕСТА: ФИЗИЧКИ И СВИ ОСТАЛИ ПРОСТОРИ*

Апстракт. У раду се разматрају концепти традиционалног и естетског примењени на решавање простора. Како дефиниција простора у физичком смислу подразумева однос конкретних, физичких, тродимензионалних, јасно дефинисаних маса и празнине између њих, естетика просторног уређења своди се на доживљај лепог исказан како у дефинисању унутрашњег простора куће намењеног паралелно раду и становању, тако и решавању узајамног односа између зграда које чине домаћинство – куће и привредних зграда размештених у ширем простору окупације. Концепт уобличавања физичког простора одраз је укупног виђења света, укључујући социјални и културни простор са којим се преклапа, тако да и естетика не обухвата само физичке, него и социјалне и културне односе између људи који у том физичком простору живе и раде.

Посебан проблем је наше садашње читање традиционалне естетике, које може произићи из идентификације, с једне, или склоности ка егзотичном, с друге стране, што нас спречава да прочитамо естетске вредности у складу са културом у којој су настале.

Кључне речи: естетика, традиционално, идентитет, простор, место.

Ако говоримо о естетици традиционалне архитектуре, не само наше и не само југоисточне Србије, морамо претходно да размотримо о чему и у ком контексту заправо говоримо. Најопштије гледано, под архитектуром се подразумева обликовање и структурирање простора. Дефиниција простора у физичком смислу подразумева однос конкретних, физичких, тродимензионалних, јасно дефинисаних маса и празнине између њих¹. На сличан начин, социјални простор чини однос

* Рад је резултат почетног истраживања на пројекту бр. 147021: Антрополошка испитивања комуникације у савременој Србији, који у целини финансира МНЗЖС РС.

јасних, дефинисаних, социјално конструисаних међуљудских релација наспрам недостатка релација, културни – истоврсни, препознатљиви однос између и унутар појединих елемената културе/културних конструката и празнине између њих, односно недостатка или постојања потпуно другачије врсте односа. Структурирање једног подразумева истовремено структурирање свих врста простора, тако да архитектура не само што обликује физичко окружење, она показује, али истовремено и обликује и социјално и културно окружење, претварајући недефинисани, аморфни простор у конкретно место.

Дистинкција **простор :: место** првом делу пара даје универзални, а другом, који се може сматрати просторно/временским исечком првог, локални и лични карактер. Место тако настаје процесом издвајања и уобличавања дела простора и дели континуум на ближе и даље и то не само у физичком, него и у значењском и емотивном смислу.² Место је производ и последица културе – наше "место" (у свим својим значењима) фундаментално је значајно за нашу перспективу, лоцирање у свету (осим просторног, и временско, културно, социјално) и способност успостављања односа са доминантним дискурсима моћи.³ Наше место је, истовремено, нераскидиви део нашег идентитета – личног, групног, националног – и захваљујући томе се, у симболичком смислу, изједначаје са нама. То је, чак, и лингвистички дефинисано, јер су "моје место под сунцем" или "моје место у друштву" синоними за "мене" у контексту друштвене реалности, док је, рецимо, почасно место и лингвистички и физички исечак симболички структурираног простора који је одраз социјалне хијерархије.

Естетика је, са друге стране, најгрубље речено: доживљај склада, лепоте, хармоније. "Извор наше перцепције лепоте и хармоније је праведно названо 'осећај', зато што не укључује интелектуални елемент, нити посматра принципе и узроке"⁴ У оквиру западне естетике постављене су премисе да је естетско просуђивање:

- универзално на исти начин као етичко или морално и
- континуирано, односно да се не односи само на оно што се подразумева под уметношћу,⁵ него на све што нас окружује.

¹ Тако је "соба" однос зидова и празнине коју они ограничавају, свемир празнина која окружује и раздваја небеска тела и сл.

² Bruce Janz, *Whistler's Fog and the Aesthetics of Place*, *Reconstruction* 5.3 (Summer 2005), <http://www.reconstruction.ws/053/janz.shtml>, 14.

³ Исто, 19.

⁴ "The origin of our perceptions of beauty and harmony is justly called a 'sense' because it involves no intellectual element, no reflection on principles and causes." Francis Hutcheson, *Inquiry into the Origins of our Ideas of Beauty and Virtue*, 1725, наведено према: Encyclopædia Britannica online, *The development of Western aesthetics > The origins of modern aesthetics*, <http://www.britannica.com/eb/article-11684>.

⁵ J. David Sapis, *General Remarks*, <http://cti.itc.virginia.edu/~ds8s/529b.html>.

Ипак, културна условљеност естетских процена је несумњива и утолико је нефлексибилнија уколико је ниво културног контекста посматрача виши.⁶ Наиме, припадност култури високог контекста (таква је наша, али и све остале балканске културе) подразумева затворено/групно кодиране поруке, дистанцу између унутаргрупног и вангрупног и висок ниво припадности/оданости групи/културном моделу. То значи да што је виши ниво контекста културе из које посматрач долази, то је мања могућност да препозна лепоту у предметима/односима насталим у другачијој култури јер је:

- његова способност да прими поруке садржане у начину обликовања посматраног предмета/односа мала,
- дистанца у односу на културу порекла предмета висока и
- јер не постоји припадност/оданост том културном моделу која би могла, упркос неразумевању, да произведе позитивну емоционалну реакцију.

Егзотика је – као извор естетског доживљаја – управо супротна немогућности препознавања лепог у "страном"/"туђем". Концепт егзотичног као естетски вредног ушао је у европску културу средње класе тек током 19. века – у време настајања музејских збирки које су пратиле настанак етнологије/антропологије као "науке о другима", предмети који су били страни оку посматрача из европских земаља сматрани су лепим због саме своје необичности. Они су говорили о животу у прашумама, саванама, тропским острвима, о животу "племенитих дивљака", онаквом какав су модерни европски интелектуалци тога времена сањали. Како каже Фиск, музеји и галерије су "svojim izgledom i upošljavanjem stražara konotacijama aristokratije i religije pridodale i konotacije odlično čuvane banke, kao što i priliči društvu u kome su investicije, estetika i duhovne vrednosti međusobno neodvojive kategorije",⁷ па стога предмети чувани у њима никада нису постали општеприхваћени као естетски вредни. Дистинкција између "високе" и "популарне" културе у идеолошко-класном смислу, ипак, није био једини разлог недостатка комуникације између егзотичних предмета и широке публике – бар исто толико била је значајна немогућност те публике да у егзотичним предметима види лепоту, ону коју је видела у предметима сопствене културе. Тако је лепота егзотике заувек остала привилегија интелектуалне елите, која је могла да успостави комуникацију са туђим виђењима света.

На основу ових почетних премиса, поставља се низ питања:

- да ли, када говоримо о естетици традиционалне архитектуре уопште, треба да говоримо само о феноменологији, о формалним карактеристикама градње и украшавања појединих конкретних кућа или њихових типова, или је то знатно шире питање;

⁶ Lustig & Koester, *Intercultural Communication Competence*, 1993.

⁷ Dž. Fisk, *Popularna kultura*, CLIO, Beograd 2001, 94.

- да ли традиционалној архитектури придајемо естетске вредности са становишта *insider*-а, као додатном оквиру за групну/културну идентификацију,
- или јој, обрнуто – ако је посматрамо као интелектуални "стручњаци" који традиционално обликовање простора више не препознају као "своје" – придајемо естетску вредност егзотичног у најчистијем смислу, на основу временске/културне удаљености која нас раздваја од творца традиционално обликованог простора?

Ја бих рекла да се под естетиком просторног уређења (што, дакле, укључује и архитектуру) може/мора подразумевати доживљај лепог пре свега унутар односа **простор :: место**, дакле: начин виђења, дефинисања и обликовања исечка простора који тиме постаје место, а заснован је на културном моделу који људи – они који су те куће градили и живели у њима – доживљавају као свој.

То се односи како на дефинисање унутрашњег простора традиционалне балканске куће, без обзира на тип коме припада, намењеног паралелно раду и становању, тако и на решавање узајамног односа између зграда које чине домаћинство – куће и привредних зграда размештених у ширем простору окућнице, али и просторне организације читавог насеља. Дефинисање физичког простора у оквиру традиционалне архитектуре и просторног уређења (унутрашњег као и спољног) понавља идеју о Универзуму која егзистира унутар културе, и то не само градњом и обликовањем физичког окружења, него и социјалним, економским и свим другим врстама односа који се у том оквиру исказују. Како је, дакле, концепт уобличавања физичког простора одраз укупног виђења света, укључујући социјални и културни простор са којим се преклапа, ни естетика не би требало да обухвата само физички простор, него и социјалне и културне односе између људи који у том окружењу живе и раде, као и различите нивое њихових идентификација. Притом је посебно значајно да избегнемо замке изједначавања естетског и егзотичног, јер за оне који су градили "традиционалне" куће и живели у њиховим оквирима, та архитектура и просторно обликовање били су све друго само не егзотични, то је био рам за слику њиховог свакодневног живота.

Традиционална⁸ архитектура је, као сваки људски артефакт, типолошка, технолошка и ре-продуктивна.⁹ Место, које се њоме дефинише, јесте простор у који је уграђено симболичко значење, дефини-

⁸ Термин "традиционална" подразумева значењски проблем: у архитектури се под појмом "традиционална" подразумева сва архитектура пре модерне, док се у домаћој етнологији под тим термином подразумева "народна" сеоска и градска архитектура.

⁹ Léon Krier, *Memory and Project*, Katarxis N° 3, http://www.katarxis3.com/Krier-Memory_Project.htm.

сано употребом¹⁰, оно значи културу, јер је сам простор празан док му култура не остави свој отисак, док га не прочита у свом коду. У том смислу је и кућа/дом место дефинисано становањем, привређивањем, ритуалном праксом и емоцијама, дакле део простора који смо сами обликовали и у коме не само да станујемо/радимо, него, пре свега, живимо. Постоји реципрочна релација између нас и "нашег" места – док трансформишемо окружење у дом, истовремено и окружење обликује нас.¹¹ Обликовање дома (не само у физичком смислу и не само у оквирима куће у којој се станује) одражава све вредности које придајемо себи и свом животу. Због тога су се у динарским пределима куће постављале у смеру исток-запад, да покажу да је свет – а и они који су у њима живели – оријентисан у оквирима излазака и залазака сунца. Због тога су се амбари и котобање у Срему украшавали бојеном дрвеном чипком, док су куће у којима се становало биле беле (безбојне) и практично без украса, да покажу да живот зависи од производње и чувања њених резултата, док је ток свакодневице нешто чему не треба придавати претерани значај. Сваки крај и сваки специфични културни модел има свој концепт исказивања виђења света, дефинисан оквиром локално тумачене културе, а сваки тај концепт има одраз у локалној варијанти традиционалне архитектуре.

Ако посматрамо појединачне типове, видимо да су конструкцијске и организационе варијације унутар истог типа традиционалних кућа довољно мале да се могу упоређивати са савременом индустријском градњом типских простора за становање. Оно што те неструктуриране просторе претвара у дом управо је унутрашња организација живота, ситне разлике успостављене личним афинитетима, унутарпородичном хијерархијом, свакодневицом која деловима простора даје значење, свакога дана изнова. У том смислу се "autentična folklorna kultura spram koje bismo mogli procenjivati 'neautentičnost' masovne kulture"¹² према задатом простору намењеном раду/становању односи заправо на исти начин као и модерна индустријска градња, "tako da je jadicovanje zbog gubitka autentičnosti ništa drugo no jalovo predavanje romantičnoj nostalgiji."¹³

Све вредности традиционалне архитектуре – не само визуелне, него и значењске и функционалне – дефинитивно су културно условљене, али према њима постоји и индивидуални креативни отклон, тако да је свака кућа и свако село прича за себе која говори о индивидуалним одговорима на дати културни контекст.

¹⁰ Michael Keith & Steve Pile, *Place and the Politics of Identity*. New York: Routledge, 1993, 6.

¹¹ Bruce Janz, *Whistler's Fog and the Aesthetics of Place*, 24.

¹² Dž. Fisk, *op. cit.*, 36.

¹³ Loc. cit.

Као контекст социјалних релација, реципроцитета и симболичких конструкција,¹⁴ место је готово незаобилазно у изградњи личног, групног, регионалног и националног идентитета. Конструкција места је, заправо, веома блиско повезана са конструкцијом себе, тако да је регионализам један од уобичајених начина повезивања места и идентитета.¹⁵ Границе, као места која уоквирују мој/наш простор дефинишући тиме моје/наше место, деле нас од других и директно су повезане са изградњом и одржавањем идентитета. Управо се због тога јасно обележавају границе куће и окућнице, које простор породице одвајају од неадресираног простора села, и/или раздвајају простори куће (која је место живљења читаве породице) и вајата (у које се смештају појединачне нуклеарне породице).

Истим начином читања постаје јасна и прва подела унутар кућа на читавом балканском простору – на део који се и даље зове "кућа", где се налази огњиште и које користи породица и део који се зове "(гостинска) соба", дакле издвојено место које користе гости, односно "други". Ту се, наравно поставља питање да ли је подела унутрашњег простора куће последица јачања дистинкције између "нас" и "њих", што би подразумевало јачање идентитета породице у односу на социјално окружење или је само неки ранији начин физичког/симболичког раздвајања замењен новим. Односно, пошто је јасно да је гостима и пре поделе куће на две јединице морао бити издвајан простор који их симболички одваја од укућана, било би значајно реконструисати како је то рађено унутар јединственог простора куће, како се он делио на "наше" и "њихово" место.

Банална естетизација места у оквиру репрезентација културе и, унутар њих, изградње идентитета отвара врата могућностима креирања предтекста за агресивни национализам, што се према анализи *Bruce Janz*, може видети како у нацистичкој идеологији "крви и тла", где је екстремна естетизација места повезала митологију и географију у етнички/национално адресирани простор, тако и у свим другим ситуацијама које су за резултат имале етничка чишћења, али и у миту о Дивљем Западу и митологији ционизма.¹⁶ Репрезентација наше традиционалне архитектуре¹⁷ заводи нас сличним причама – данас можемо да говоримо само о томе како ми видимо њену естетику, шта је то што се нама чини лепим у брвнарама, каменим кућама изниклим из каменог окружења и/или кућама од блата покривеним трском. Идиличност тих слика везана је с једне стране за идеализацију руралне, патријар-

¹⁴ Bruce Janz, *op. cit.*, 17.

¹⁵ Ibid, 23.

¹⁶ Исто, 44.

¹⁷ Ова архитектура је "традиционална" у оба напред наведена смисла – недвосмислено је предмодерна, а истовремено је и "народна", нарочито ако се узме у обзир да су, све до краја 19. века, највећи део градског становништва у Србији чинили тек досељени сељаци.

халне традиције¹⁸, типичну за све централно и јужно европске просторе, а са друге за ре-конструкцију локалног/националног идентитета, чији је један од кључних маркера – током последње две деценије 20. века – постала "традиција". Банална естетизација – дословна идентификација места и личног/националног идентитета – јасно је изражена чак и у политичкој употреби термина "огњиште", која имплицира с једне стране традицију (физички простор огњишта као центар традиционалних кућа свих типова), а са друге изједначавање особе (подразумевајући под тиме све врсте њених идентитета) са простором који је – личном, породичном и националном историјом – на њу адресиран. Тако је напуштање "свог огњишта" у политичком, али и јавном дискурсу постало губитак себе.

С друге стране, ламент над прошлошћу и покушаји обнављања традиционално организованих и обликованих простора у којима нико не живи, ствара хибриде који више нису места у буквалном смислу. Обновљени и/или очувани поједини примерци традиционалне архитектуре измештени из аутентичног културног контекста, чак и када се налазе у одговарајућем природном окружењу, постају само празна слика самих себе, лишени значења које су у матичној култури имали. У том смислу такви покушаји завршавају се стварањем *неместа*¹⁹, која постоје а да у себи не развијају никакве реалне органске друштвене везе. Она у правом смислу речи обезличују посматрача, поручујући му да је идентитет имао у време када су те куће/места имале реално културно/социјално значење, односно када су биле у употреби. Тако се идентитет посетиоца/посматрача, слично као на етнографским изложбама, премешта из садашњости у недефинисано прошло време, у пројекцију идеализоване удаљености/прошлости која никада и нигде није реално постојала иако су простор/време о коме се говори несумњиво били/постојали.²⁰ Та врста идеализације не укључује само идеализацију материјалног света којим је представљена (у овом случају архитектуре) већ, далеко више, идеализацију односа између људи као и људи и Универзума који их је окруживао, а кога је њихова култура стварала – то је истовремено *неместо* у савременом смислу и прича о утопији²¹.

Жал за традиционалном архитектуром, неприлагођеном модерном времену и савременом начину живота, жал је за Златним добом. Људи који су реално живели на начин који је традиционална архи-

¹⁸ Љ. Гавриловић, *Меклуан и сан о Златном добу Шљиве*, Нова српска политичка мисао, Нова едиција VIII, 1-4, Београд 2004, 123-135.

¹⁹ М. Оже, *Nemesta*, XX vek, Београд 2005, 106.

²⁰ Шире у: Љ. Гавриловић, *Етнографска музеологија: мост преко узбуркале воде*, Нишки зборник 13-14, Ниш 2005, 269-276; Иста, *"Етнографска музеологија" и/или примењена антропологија*, Крушевачки зборник 11, Крушевац 2005, 29-41.

²¹ Иако термин утопија такође значи не-место, дефиниција савременог неместа је, по Ожеу, потпуна супротност утопији. М. Оже, *loc. cit.*

тектура подразумевала одселили су се у градове, тамо где постоји телевизија, машина за прање веша и где је WC интегрални део куће, па до њега не мора да се пешачи по снегу, ветру или кишној ноћи. С друге стране – живот у складу са природом, који се најчешће приписује "традиционалном" начину живота, што укључује и традиционално обликовање простора, јесте *contraditio in adjecto* – култура, односно људско деловање се у свом основу своди на прилагођавање околине, дакле: промену природе. Ту није много битно да ли се ради о зашиљеном штапу за ископавање корења или вадилици за кромпир, буњи или солитеру – суштина је иста. Несумњиво да – са становишта модерног становника града – изгледа идилично живети сам на планини или на удаљеном пустом острву у кући изграђеној од природних материјала и обликованој сопственим рукама, али је то данас реално могуће само на краatak рок издвојености из редовног тока свакодневнице. Истински неотрадиционализам подразумевао би не само повратак формалним оквирима живљења, у смислу обнављања архитектонских типова и визуелног обликовања, него враћање односима које су ти типови подразумевали, што није свакако могуће. С друге стране, обнављање празне форме нема смисла, јер оно што би се унутар ње постигло било би нешто сасвим друго, лажно попут фолклора на сцени.

Суштина антрополошког разматрања естетике традиционалног дефинисања, структурирања и обликовања простора, требало би да нам да потпуно другачији увид у проблем. Без обзира на наш однос (*in/outsider*) према посматраној култури/простору, посао антрополога требало би да буде разумевање какве су естетске вредности видели *они* који су те куће стварали и којима су оне биле оквир свакодневног живљења. То је нешто што, у овом тренутку, можемо само да покушамо да реконструишемо, и то опет само уколико се дистанцирамо од емоција које нас, као њихове наследнике, завањају причама о идентитету. Пред антрополога се, у овом случају, поставља низ конкретних питања:

- Да ли је, за људе који су живели у традиционалним сеоским кућама, њихова лепота била у савршеном складу куће и окружења, у успостављању равнотеже просторних односа и доступних материјала или у повезаности и континуитету породичног трајања (знамо да су се у неким крајевима, где је то било могуће, читаве куће преносиле приликом пресељења породице, а у другим случајевима су се носили делови инвентара, који су симболички представљали дом)?
- Да ли је естетски доживљај проистицао из прецизне структурираности односа и јасног исказивања дискурса моћи унутар места које је називано домом, што је члановима породице давало осећај сигурности и/или чврстог дефинисања граница према другима и обезбеђивало структурирање укупног света?

- Да ли су се естетске вредности мењале у складу са променама окружења и којим је токовима то ишло (из новије историје знамо за несналажење досељеника из Босне и Лике у напуштеним немачким кућама у периоду колонизације, а имамо и потпуно нове примере "просторног преобликовања" које је разорило општи изглед ушорених сремских села у насељима никлим после доласка избеглица 1995. године)?
- Колико су важни индивидуални доживљаји лепог унутар истог културног контекста и како се они одражавају на укупан развој традиционалне архитектуре и традиционалног просторног планирања?
- Какав је однос према иновацијама у обликовању физичког простора: како се оне прихватају, којим темпом се шире, како утичу на промене у структурирању социјалног/културног простора и, истовремено, на какве подстицаје из социјалног/културног простора одговарају?

Одговори на ова питања могли би да нам дају увид не у естетске вредности које ми данас приписујемо традиционалној архитектури, него у естетске вредности битне за реалне људе који су те куће градили и који су у њима живели, што је несумњиво значајно питање у оквиру реконструкције и репрезентације тзв. традиционалне културе, која тако не би била утемељена на идеализованим сликама света, без обзира на то да ли идеализацију градимо једностраном, претераном или погрешно заснованом естетизацијом.

Ljiljana Gavrilović, Belgrade

THE BEAUTY OF TRADITIONAL PLACES: PHYSICAL AND ALL OTHER SPACES

Abstract. *The paper elaborates on concepts of the traditional and the esthetic as applied onto designing space. As the definition of space in the physical sense subsumes the relationship among concrete, physical, three-dimensional, clearly defined masses and vacancies among them, the esthetics of spatial design is in the experience of beauty expressed both in defining interior space of a house at the same time used for work and habitation, and in resolving the relationship among buildings that make a household – a house and the economy buildings set in the wider area of the farmstead. The concept of shaping physical space is the reflection of the entire world*

view, including the social and cultural space with which it overlaps, so that esthetics does not subsume only physical but also social and cultural relationships among people who live and work in that physical space.

Special problem of our present reading of traditional esthetics, which may result from identification, on one hand, or tendency towards the exotic, on the other, prevents us from reading esthetic values in line with the culture in which they originate.

Key words: *esthetics, traditional, identity, space, place.*

ТРАДИЦИОНЕН ОПИТ В ЕСТЕТИЗИРАНЕТО НА ДОМА

Апстракт. *Въпреки бавните промени в развитието на традиционната подредба на жилището, семантичната структура на съвкупността от вещи в него следва най-древни архетипи, почиващи на митологичната концепция за строежа на света. Йерархията във вътрешното пространство на дома се подчертава чрез избрани предмети, в които доминират символични и художествени стойности. Специфична роля за семантизирането и естетизирането на дома има жената, която организира вътрешния ред.*

Ключови думи: *дом, традиция, архетип, естетизирането, жена.*

Възможностите за проучване на типа традиционна уредба на жилището по българските земи са ограничени и се простират назад във времето основно до XIX в. Оскъдната уредба в този период обаче продължава да пази архаичните знаци на културата, повече предавани като традиция, отколкото пряко осмисляни. Практическите съображения, продиктувани от промените в начина на живот не могат да не окажат въздействие на етапа на нарушен синкретизъм на културата. Но космогоничният модел, който обосновава осмислянето на дома като най-важна митологема в традиционния мироглед, запазва основното му структуриране. Всеки от компонентите на този комплекс има асоциации от митологичен порядък. В технологичен план всеки акт на творение е повторение на първоначалното сътворение на света, реконструкция на архетипа. Глобалният, всеобхватен смисъл на системата от представи е картината на света – нейните реализации в различни прояви само мултиплицират едни и същи значения. Конкретната изява е само опит за пресъздаване на модела на света.

В културите от архаичен тип няма специализирани средства, които биха обезпечили циркулацията на информацията в обществото и по тази причина всеки предмет е използван много по-пълно, по-точно, с по-голяма натовареност, отколкото в съвременното общество (Байбу-

рин 1989: 70). В традиционните култури акцентът е върху "втората функция", чрез която предметите принадлежат на културата – не чрез утилитарната, а чрез информационната (Лотман 1990: 363). Доминирането на семиотичното съдържание на предметите над първичната им функция ги прави способни да изградят единен знаков комплекс. Преодоляването на тясната специализираност на практическите функции на вещите в традиционните култури осигурява възможност за организирането им в добре структурирана цялост. Подредбата им следва пространствения код, основан на присъщата за митологичното мислене представа за йерархичност, а предметите изпъкват в ролята си на класифициращи елементи, маркирайки определени участъци на пространството в съответствие с митологичното мислене (Раевский 1985: 28). Устойчивостта на този ред се крепи на повторението на космическия порядък, определящ правилата на организация, концептуално изразени в представата за модела на света. В такава схема подреждането на вещите следва тенденцията на повишаване на семиотичния им статус по оста профанно-сакрално.

О. Фрейденберг описва структурата на вещното обкръжение в дома като продължение и повторение на най-древни схеми на светилището. Тя отбелязва, че светът на вещите е толкова консервативен, колкото и ритуалът. Постройката и устройството на дома (мебели, съдове и други) съответстват на храмовите жертвеник-олтар, огради, врати, свещени места, трапеза, свещени съдове и т.н. и намират пълен паралел до кухненските принадлежности във всеки дом, в оръдията на земеделския и занаятчийския труд (Фрейденберг 1978: 134). Авторката посочва, че при изменение на старите, традиционни вещи, възникват понятията за съдове и мебели, като всяка вещь съответства на предишната вече не по силата на семантиката, а на традицията.

За разлика от други форми на традиционната култура (например музика, слово, танц) за преобладаващото множество вещи първичната (т.е. утилитарната) функция е абсолютно и необходимо условие. Това налага и прагматичен отпечатък в организирането им, който обаче не влиза в противоречие със структурата на вътрешното пространство като знаков комплекс. Предметите във вътрешното устройство на дома очевидно се подчиняват на някакви правила, които ги привеждат в организирана цялост, в която няма място за случайност. Преди всичко тази вещева среда е изкуствена, запълнена с предмети, дело на човека и закрепваща неговото културно присъствие. С други думи, предметите са един от начините за усвояване на това пространство, на неговото окултуряване, а организацията им следва правилата, дефинирани от по-общи модели, почиващи върху универсалната концепция за строежа на света. Корелацията на пространственото членение и ситуирането на вещите е двойка – организацията на вещите се подчинява на йерархията на пространствените зони, но и съответните зони са подчертани от присъствието на определени вещи. Възприемането на про-

странствените зони като качествено нееднородни и йерархични по своите ценностни характеристики превръща пространствения модел в начин за изразяване на цялата съвкупност от представи за света (Антонова, Раевский 1991: 220). Вътрешното пространство на дома се оформя както от архитектурното членение, така и от устойчивата конфигурация на вещи, които имат утилитарно предназначение, но и функции, надхвърлящи рамките на практическата им употреба. Конструирането на вътрешното пространство на дома се подчинява на функционалната и семантична взаимозависимост между вещите. То представлява цялостен текст, който е изграден върху общите правила, организиращи структурата на съответния модел на културата.

Разполагането на предметите – долапи, съдове, тъкани, прибори за огнището и т.н. – в определени зони в интериора запазва и функционално, и семантично единство. Пространствената им подредба съхранява устойчивост, вероятно дължаща се не само на първичните им функции и изисквания за удобство при ползване. В традиционната култура вещната конфигурация в дома следва единна структура, в основата на която лежи митологическа концептуалност. При цялата вариативност на развитието на предметния свят във времето се запазва изначалната митологична представа за космически ред, чиито пространствени параметри организират пространственото разпределение и йерархическа съпоставимост между предметите и съответните зони. Реализацията на модела на света показва постоянна тенденция към сакрализация, преодоляване на профанното, стремеж към универсален порядък, организация на цялостното битие. Този митологичен конструкт обуславя пространственото ситуиране на вещите в интериора. Те могат с допълнителни и специфични средства да подчертаят нееднородността и йерархичността на зоните.

Подредбата на традиционното българско жилище е достатъчно подробно описана, включително и в регионалните й варианти. Отбелязани са и настъпилите изменения и причините за тях. В редица случаи се наблюдава приоритет на практическото удобство – дори и такъв централен топос като огнището, с висока семантична натовареност, се измества заради по-удобен и целесъобразен начин на отопление и кулинарна дейност. Въпреки това огнището и предметите около него запазват ролята си на основни компоненти в редица ритуали и магически практики. Показателно е, че например домашната икона, в съответствие с високата си сакрална ценност запазва строго регламентираното си място винаги на източната стена.

Разнообразието от регионални решения не нарушава основните белези на архаичните модели на пространствено структуриране. В значителна степен е разколебано хоризонталното членение на интериора, главно като пространствена ориентираност (например игнориране на посоките на света, с изключение на запазващото се източно разполагане на иконата). Тази сравнителна неустойчивост на хоризон-

тално зонирание засилва впечатлението за по-голяма стабилност на вертикалното членение на вътрешното пространство. Запълването на пространството чрез вещите, независимо от такива съществени конструктивни изменения в по-късно време като изместване на входа, прозорците или огнището поради чисто практически съображения, показва по-голямо постоянство в следването на йерархично вертикалното зонирание в интериора. То отразява условията и регулиращите механизми, съблюдаващи изискване за определен порядък, забраните, вярванията, или просто спазване на традицията както в домашното устройство, така и в целия поведенчески комплекс на неговите обитатели. Използването на вещите, както и всяка дейност в традиционната култура се свързва с редица норми, ограничения, екстремни ситуации и обреди, разпределение на задълженията на членовете на семейството по пол, възраст, семеен статус, ритуални роли. Точно тази нормативност на ползването на предметите очертава тяхното значение, което изпъква над първичните им функции и изразява не само семантичната структура на вътрешното пространство, но и дълбоката митологична обусловеност на вещите и употребата им, на социалната структура и йерархическите позиции и роли в дома, цялостната регулация на дейностите в семейството.

Всъщност основните пространствени схеми, които определят конструирането на дома и структурирането на вътрешното пространство чрез вещите, лежат върху два главни признака. Единият, в значителна степен съвпадащ с нуждите на всекидневието в традиционния дом, може да се нарече функционален – като такъв например изпъква огнището с принадлежащите му уреди и цялата домашна дейност около него, мястото за съхраняване на нощвите, ситото и другите предмети, свързани с приготвянето на хляба, мястото, където обичайно са събрани съдовете за вода. Но в традиционната култура рядко може да се говори за чисто утилитарни категории – високата семантична значимост например на огнището го превръща в един от основните функционално-семантични центрове (Лулева 2002). Другият признак съвпада с космологичното членение на пространството, запазващо основните опозиции като вътре/вън, дясно/ляво, горе/долу, център/периферия и други, семантично тъждествени дихотомии. Тук акцентиранияте пространствени зони съответстват на хоризонтално и вертикално членение и са предварително заложили още в изграждането на жилището. Хоризонталното зонирание се разчита във външното оформление, маркирано от конструкцията и разположението на фасадните елементи, входните врати, прозорците, или във вътрешното структуриране на подредбата – разположение на огнището, на долапите, на иконата на източната стена, както и в йерархията на самата уредба на стаите (определени места имат сватбеният сандък, чеизът, възглавниците и т.н.) и други. Вертикалното редуване на поредици от

предмети запазва по-ясно градиране на ценностното им и символично осмисляне, нарастващо в горните пояси на домашната уредба.

Тъкмо на пространствените деления са подчинени и декоративните елементи в екстериора и интериора на традиционното българско жилище. Съществен фактор е, разбира се, дали то представя традиционния беден селски дом или представителната къща на заможни стопани във възрожденския град. Ако в първия случай декорацията е минимална, и по-скоро изразена чрез различни предмети във вътрешното пространство, то в представителното възрожденско жилище украсата е изобилна и декорира както интериора, така и екстериора. Запазените и до днес къщи-музеи впечатляват с фасадите си, с оформени резбовани парапети, чардаци, колони, стрехи, със стенописите по фронтоните, корнизите, около входовете и прозорците и т.н. Декорацията по къщите в някои възрожденски градове включва внушително разнообразие от растителни елементи, вази, фруктиери и разнообразни орнаменти, носещи белези на източна стилистика и западен барок, изображения на градски пейзажи, архитектурни съоръжения и дори някои сцени. Вътрешното пространство особено в къщите в Копревщица, Пловдив, Самоков, Карлово, Трявна и други възрожденски центрове показва високи художествени образци на изписани стени, алафранги, корнизи, холкели, тавани, или резбовани потони, чието художествено решение често включва богатство от растителни мотиви и геометрични орнаменти. Вътрешното устройство включва долапи, навеси на огнищата, врати и мебели, които са украсени с повече или по-малко прости орнаментални мотиви – геометрични фигури, лалета, птици, розети и т.н. На особена почит е домашният иконостас, чиято декорация обикновено съчетава най-съществените елементи от църковния иконостас – кръст, птици, лами, растителни мотиви, или използва по-скромна украса от плитки геометрични мотиви. Завършек е таванът, чиято централна част често е наречена "слънце" или "огледало", които като съдържание на понятията отправят към цял клас митопоетични символи. Този тип тавани не са характерни за селското, а само за градското жилище, но това ни най-малко не намалява символното им значение. Често градският възрожденски интериор, постепенно ориентиращ се към западните стандарти, привнесени най-вече от Виена, е запълнен с "чуждоземни" вещи, издаващи белезите на различни култури. Но резбованият таван запазва както традиционната стилистика и образност, така и семантичната значимост, подчертаваща най-висша степен на аксиологично осмисляне на съответната пространствена зона. Таванът завършва универсалната схема на пространственото структуриране на космическия ред, като бележи границата между световите, небесната зона, божествената сфера, светлината, слънцето. Не случайно украсата на дома се концентрира в най-горните зони: стенописни фризове, профилирани полици, а на тях наредени шарени паници и лъскави сахани, декоративен потон. Несъмнено тези

елементи имат декоративен характер въпреки наличието на мотиви с все още съхранено символно значение.

Разбира се, най-ярко се откроява декоративността като начин за подчертаване на зони с особено значение в храмовото пространство – олтар, трон, амвон, врати (Янева 1999). Но тук изначално е заложена идеята за сакрален център, за божи дом, в който всяко действие е във висша степен сакрализирано и следва предначертаните догми на поведение, изцяло извън практическата сфера. В този декоративизъм се разчитат символи, чиято съдържателна и формална характеристика съответства в най-голяма степен на високата семантичност на пространственото членение.

В бедния селски дом обаче възможностите са твърде ограничени, и това е видимо в оскъдната им декорация. Тя се наблюдава в орнаментираните предмети, които конструират семантичните градации на вътрешното пространство и неговите значими зони. В традиционната уредба декоративните елементи се съсредоточават в най-съществените от гледна точка на тяхната стойност или иерархичност зони или центрове – иконата, огнището, и се степенуват по вертикала нагоре: постелките на пода и одъра, възглавниците, окачените по стените кърпи, лавиците с шарените паници, тавана. Сравнително редки в българските къщи са опитите за нанасяне на декоративен мотив над огнището. Тази практика е широко разпространена в други европейски страни, където богатата украса от предимно растителни, но също и орнитоморфни и зооморфни мотиви, е нанесена около или над огнището. В много райони обаче чрез профилно изрязване или чрез архитектурно оформяне се подчертава навесът над огнището. Своеобразен семантичен и декоративен център и в най-бедното селско жилище е сватбеният сандък, който невестата принася в новия си дом. Неговата украса – с резба или живописвани букети, вази, фруктиери, растителни мотиви и птици или прости геометрични фигури – подчертава особено високата значимост, която той има в традиционната култура – сандъкът е единственото имущество, което булката донася, и единственото, което изнася, ако напусне дома на свекървата.

Може да се предположи, че в традиционното жилище вещите, в които символичните стойности доминират над практическите, се разполагат в неизменяеми места в съответните пространствени зони, като същевременно маркират аксиологичното членение на вътрешното пространство. В традиционния селски дом йерархичното маркиране на пространството чрез вещите запазва по-отчетливо вертикалното членение на интериора. Подборът на предметите, разпределени в следващи един над друг пояси, е в съответствие с техните семантични и естетически функции.

Това степенуване на редовете от вещи от ниските към високите зони в никакъв случай не подценява значението на "долния" пояс от предмети. В семантизирания свят на традиционната култура всеки

предмет има своята дълбока митологична обоснованост. Основен център е огнището, а предметите около него - дилаф, пиростия, верига, ръжен имат висока степен на семантичност и са свързани с редица обреди и магически практики. Подобна символична значимост има и трапезата, както и други предмети, чието място в "долния" пояс не редуцира тяхното митопоетично осмисляне. Но във вертикалното подреждане на пояси се забелязва една допълнителна особеност на редовете от вещи – тенденция към намаляване на тяхната практическа функционалност и повишаване на декоративната изразителност. Като правило нарастването на значението на екстраутилитарните стойности на предметите е съпътствано от подчертаване на тяхната естетическа изразителност с определени средства, близки до художествения опит. Разбира се, в основата на тази декоративност или украса лежат определени символични значения. Именно семантиката на даден предмет определя неговата украса, която също може да има знаков характер, но по всяка вероятност се реализира по-скоро като адекватен израз на емоционална и стойностна преценка. Членението по вертикала чрез редовете от орнаментирани предмети, макар и не толкова представителни като художествени изделия, е начин за маркиране на иерархията на пространствените зони. Постигнатата декоративност е не само реализация на известни художествени умения, но и фиксиране на семантична и естетическа информация, четивна в различни планове. Украсата е търсено средство за акцент върху определени стойности. В тази целенасочена декоративност могат да се търсят различни подбуди – подчертаване на определени пространствени зони според тяхната степен на значимост, обредно или празнично съответствие с дадена ситуация.

Разположението на предметите в успоредни пояси следва градацията на нарастващата сакрализация на горните редове, която на свой ред поражда необходимост от специално обозначаване. Средствата за това подчертаване са близки до художествените прояви. Наблюдава се доминиране на естетическата функция над практическата. Например паниците, които стопанката реди по най-високите лавици, се възприемат преди всичко като декоративен акцент, а практическата им употреба е ограничена само в ритуална ситуация, когато се свалят, за да бъдат наредени на обредната трапеза. Подвижността на съдовете позволява динамика на степента на символичност, повишаваща се в ритуални моменти. Без практическа употреба са и шарените тъкани кърпи, окачени в ъглите на стаята. Значимостта им е не в утилитарното им приложение, което почти напълно липсва, а изцяло в полето на тяхната естетическа знаковост. Изборът на такива предмети не следва практическата им функция, а се стреми да подчертае аксиологичните стойности на осмисленото пространство чрез декоративната изразителност. В обредна ситуация съгъстяването на предметните сим-

воли в интериора води до завишаване на сакрализацията на съответните пространствени зони.

Тенденцията към декоративизъм в дома е насочена към съответстващи на глобалната космогонична схема пространствени зони, в които аксиологическите стойности и семантични доминанти са съществени. Едно от средствата за демонстриране на ценностно осмисляне е орнаментът – не случайно във фолклорното творчество епитети като "писана", "шарена", "пъстра" (паница, кърпа, порти, стомна, хурка и т.н) изразяват естетическо отношение и носят винаги положителен заряд. Акцентирането на йерархичното превъзходство на определени пространствени зони като особено значими става и чрез вещите и тяхната конфигурация, която носи белези, съотносими с широк кръг мирогледни представи в дадената култура. Такова структуриране на вътрешното пространство запазва трайни черти и в късни или друг тип вътрешни уредби – например подреждането на ценни или красиви вещи, статуетки и други над камината. Тази естетическа концентрация съответства на богатата живописна украса над огнището, характерна за редица европейски култури. Отбелязаното от О. Фрейденберг заместване на божествени изображения, поставени на високи места с "драгоценни съдове", има ясна аналогия в твърде разпространената традиция да се подреждат красивите и рядко използвани вещи на високите лавици – описанията на селските жилища в цяла Европа изобилстват с такива примери. С други думи, пространствените позиции на ценните вещи са запазени, въпреки промените в тях (функционални и семантични), и значимостта на тези вещи определя тяхното художествено решение, а понякога и обратно. Архаичният пространствен модел и значимостта на неговите зони се съхранява, но във формален аспект се акцентира на детайлите за по-изразена качествена организираност и чрез адекватни изразни средства, което поддържа тенденцията към декоративност като осъзнато средство за емотивно въздействие. Всъщност именно вещите с редуцирана или липсваща утилитарност са най-значими в естетическо или художествено отношение. Неосновните аспекти на предметите, извън прякото им предназначение, стават носители на информация и обуславят в значителна степен участието им в ритуални ситуации. Тъкмо те носят качества, които отговарят на необходимостта от естетическо подчертаване, преодоляване на първичната функция и извеждане в сферата на митопоетичното мислене. В йерархията на предметите, съответстваща и на йерархията на пространствените пояси, най-високо стъпало заемат такива вещи, които имат минимална практическа стойност. Тази пространствена схема на конфигурацията на вещите впрочем е запазена и до днес – декоративните и рядко използвани или драгоценни вещи, произведения на изкуството, сувенири, колекции от редки предмети, обичайно са подредени по стените, над камината, по етажерки и дори в специално отредени витрини.

Естетизирането на традиционното жилище има още един важен аспект. Във всички традиционни култури уредбата на вътрешното пространство на дома е женска дейност. Известно е, че мъжките и женските дейности са диференцирани и пространствено – жената е свързана с дома, в който е ограничена нейната активност, а навън се реализира дейността на мъжа. Затвореността на пространството е в съответствие с вътрешната позиция на жената в цялостното ѝ битие и реализация. Тя е стопанката, господарка на вътрешното пространство – нехомогенността на пространството като вътрешно и външно съвпада с дихотомията женско/мъжко в пространствен план, както и със зоните за упражняване на женски и мъжки труд. Тази опозиция следва архаичен модел на активност, при която мъжката дейност е навън, в досег с чуждия, с външния свят – на полето, в гората, на война, на гурбет. Жената е в дома, около огнището. Характерни са местата – външни и вътрешни – на реализация на мъжките и женските активности, които са социална репрезентация на половете, и техния труд – оран и сеитба за мъжете, предене и тъкане при жените, съответно насочени извън дома или в него. Тези дейности са във висша степен сакрализирани и поради това строго регламентирани. В традиционните схващания изграждането на къщата се възприема като мъжка дейност, а подреждането на нейната вътрешност – като женска. Домът се запазва като основно поле за женската активност, а напускането на неговите граници е ограничено и строго регламентирано. Жената е, която определя и периодично възстановява реда в дома. Този факт априори свързва градацията на вещното обкръжение във функционален, семиотичен и естетически аспект с женското присъствие (Янева 1998). Жената е, която конструира този вътрешен свят според установените правила в архаичния модел. Тя периодично организира този ред или промяната в него и нейната активност води до изменения, които актуализират или подчертават семантичната значимост на вещите. Дори поддържането на чистотата достига сакрални измерения в определени дни – ритуалното измиване на нощвите, блажните съдове, боядисването на стените и други. Естествено е вниманието да бъде насочено предимно към възможностите на жената да очертае аксиологичните параметри на вътрешното пространство чрез намеса, която съдържа и опити за художествен изказ. Разбира се, мъжкото присъствие не е незабележимо като дейност във вътрешното устройство на дома – но то е свързано обикновено с привнесени готови занаятчийски изделия и строителни елементи – като се почне от тавана, долапите, вратите, до шарените паници, все предмети, в повечето случаи произведени не от стопанина, а от майстори. Но тяхното място в цялостния знаков комплекс, структурирането на конфигурацията и активиране на значението им в единна система с пространството на дома са възможни едва след намесата на жената-стопанка. Тя се стреми към запазване и възпроизвеждане на из-

начално зададената структура, като влага различни средства, включително художествени.

В традиционните култури пътят към реализация на художествени изяви неизбежно включва следването на древни културни архетипи. Жената се придържа към достатъчно ясен и регламентиран модел на устройството на дома, но нейното присъствие е обвързано с ролята ѝ на носител и изпълнител на традиционните художествени норми, значими и за нейната социална реализация. Нейната роля, в съответствие с вътрешната позиция е да съхранява и поддържа реда в домашното пространство. Към него тя се приобщава още в момента на сватбата, с влизането си в новия дом, когато ритуално обикаля огнището. Тъкмо огнището е основният център, около който се концентрират женските дейности – приготвянето на хляба и храната, раждането.

Акцентите в домашната уредба са предимно чрез предмети, обичайни за женското производство – възглавници, черги, кърпи, но нейна дейност е и поставянето на ред в тази уредба – подреждането на вещите, обновяването на мазилката по стените и огнището и др. Тази регламентирана естетизация, изразена чрез женската активност, се поражда не като самостоятелна форма за художествен изказ, а е вплетена в обичайните женски дейности – тъкане, предене, шиене, които са основните социално диференциращи женския труд прояви и са главно поле за реализиране на нейните художествени умения.

Женското творчество е регламентирано и във времето, и в пространството, и като механизми на реализация. Определени норми регулират както изработването на облеклото, тъканите за дома и чеиза (които по-нататък допринасят за непосредственото оформяне на естетическата среда в жилището), даровете, обредните вещи, така и подреждането и обновяването на дома. Динамиката на смяната на позициите на вещите в дома, тяхното подновяване или естетизиране се определя от жената. Тя манифестира присъствието си чрез продуктите на своята дейност – тъканите, които покриват одъра, пода, стените. Те също подкрепят идеята за женска доминанта във възпроизвеждане на семантичната структура на предметния комплекс и вътрешното пространство. Особена демонстрация на женския труд е показването на чеиза по време на сватба, когато цялото село оценява както богатството, така и художествените умения на булката. С тази културна продукция, пренесена в новия дом, жената семантизира и естетизира пространството около себе си.

Още по-съществена е ролята на жената в празнична ситуация. Тенденцията към подчертаване на естетическите акценти в пространственото членение се засилва в ритуални моменти, когато целият вещен свят, съпътстващ обряда, бива съответно естетизиран. Стремешът е към естетизация както на отделни предмети, така и на цялата среда, сцена на обредните действия. В приготвянето на костюмите, на обредните вещи, на украсата в дома решаващо е женското участие. Тази ак-

тивност е от особено значение за жената, тъй като един от механизмите за самоутвърждаване и приобщаване към социума е доказването на нейните художествени умения.

Празникът е преживяване, налагащо адекватен израз на положителните емоции – едно от средствата за тяхното провокиране е декоративността – и в костюма, и в обредните вещи, и в украсата на дома: техният празничен вид в крайна сметка се дължи именно на ясно изразената орнаменталност, разкрасяване. Когато в дома очакват гости, изваждат и нареждат около стените нови или по-шарени възглавници (в регламентираните практики на традиционната култура обикновено гостуването е свързано с календарната или семейната обредност). Окачените в ъглите, на огледалото или около стените кърпи също се подменят с по-шарени или се увеличава техният брой. Самите тъкани или шевици са характерен визуален белег на ритуалната обстановка. Шарените паници на лавиците допълват декорацията. Ритуалната ситуация изисква засилване на нейното емоционално въздействие. Декоративността на вещния свят както в обреда, така и във вътрешното пространство на дома акцентира допълнително празничността. Самата природа на сакралното или високият емоционален заряд, свързани с определени ситуации, катализират художествено-образна изява (Беновска 1989).

Сакралното се естетизира като ценност и значение, и налага специфично подчертаване. Художествените прояви в традиционната култура доминират именно в сакралното, и се градира според степента на нарастването му. Средствата за изразяване на специфично отношение към ритуалното и празничното, са от орнаментален порядък. Присъщата на орнаменталната подреденост емоционална изразителност и внушение налагат декорацията като адекватен израз и допълнително средство за оформяне на празника.

Литература

1. Антонова, Е., Д. Раевский 1992: О знаковой сущности вещественных памятников и о способах ее интерпретации. - В: Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. Москва.
2. Байбурин, А. 1989: Семиотические аспекты функционирования вещей. – В: Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Ленинград.
3. Беновска, М. 1989: За образната природа на фолклора. – В: Български фолклор, кн. 1.
4. Лотман, Ю. 1990: Поетика. Типология на културата. София.
5. Лулева, А. 2002: Светът на вещите в традиционния български дом. София.
6. Раевский, Д. 1985: Модель мира скифской культуры. Москва.
7. Фрейденберг, Д. 1978: Миф и литература древности. Москва.
8. Янева, Ст. 1998: Домът – поле за социална изява на жената (в традиционната култура). – В: Минало, кн. 2, 75-86.
9. Янева, Ст. 1999: Каменни релефи в църкви и манастири. – В: Етно-културолошки сборник, кн. V, 191-197.

Stanka Janeva, Sofia

TRADITIONAL ATTEMPT IN HOME ESTHETICISING

Abstract. *Despite slow changes in the development of traditional home design, the semantic structure of the totality of things in it is in line with the oldest archetypes, which are based on the mythological conception of the order of the world. The hierarchy of home interior is emphasised through chosen objects, in which symbolic and artistic values dominate. The specific role in semanticising and estheticising a home belongs to a woman, who organises the internal order.*

Key words: *home, tradition, archetype, estheticising, woman.*

ЕСТЕТСКА ДИМЕНЗИЈА КУЋЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ИЗМЕЂУ ИДЕЈЕ И ОБЛИКА

Апстракт. У овом раду аутор отвара врло широко питање естетске димензије куће и њене генезе у јужносрпским крајевима и констатије њену историјску заосталост. Такође, уочава врло добру логику градоградитеља у функционалном организовању рурбаних целина као и невесте, естетски "промукле" интерполације физичких структура – најчешће ортогоналних, које су резултовале из свеукупности владајућих односа тако да су превагу однела ниска урбархитектонска, урбанолошка промишљања.

Победила је профитабилна мисаоност, специфична естетика градописа у коме су се гротескно сударили стари и нови облици, старе и нове микроамбијенталне и макроамбијенталне философије. Дошло је до материјалног, просторног и мисаоног разлаза са "остатком прошлости" у коме композициона естетика фасадних платна улица, тргова и пјачета показује другачије приступе у организацији рурбаног ткива. Ту уочавамо један шаролики (р)урбанизет у коме пре доминирају несклад форми и неуметнички садржаји који дефинишу сценографски, просторни идентитет, структуру и значење места.

Кључне речи: кућа, простор, естетика, несклад, форма, микроамбијент, функција, градопис.

МОГУЋЕ НОВЕ ТЕМЕ:

1. Куд плови овај град?
2. Судар старих и нових идеја у физичким структурама града.
3. Да ли артикулација плана града одговара плану социјалних група?
4. Естетско мисаони разлаз са остатком прошлости града.
5. Зашто се привременост града продужила у вечност?

"Тако се данас гради на брзину, више ногама него рукама. Нигде мирне замисли, брижног потеза и заљубљеничког приступа, нигде самородне а чисте линије. А материјал, све сам полуфабрикат: купи јевтино, склопи наврат-нанос и гурај даље. Да се запиташ шта би са некадашњим мајсторима, с оним кривинама и сенкама и заобљењима које виђамо као дело руку на алаткама, намештају, надгробним каменовима и фасадама старих кућа? Како то да је јучерашња сиротиња имала више укуса од данашњих наручилаца и градитеља, који су технички опремљенији и имућнији? Наше су варошице зидане било како, на брзину и за привремену употребу (...) а онда се привременост продужила у вечност..."

Милован Данојлић: "Драги мој Петровићу",
"Знање". Загреб, 1987, 13-14.

Да би се добио комплетнији одговор на питање отворено у наслову овог рада потребно је укључити компоненту инвестиционих могућности људи, у даљој и блиској прошлости, југоисточне Србије и Србије уопште, при чему је скоро 1/2 српског становништва припадала Београду са окружењем, док су друге урбане агломерације габаритно биле неупоредиво мање. Исто тако важно је нагласити да је до краја прошлог века Србија, у популацијском смислу, била рурална, да је урбано становништво било у мањини и да су грађене куће – физичке структуре на овом подручју, као ретко где у свету, у прошлом веку издржале три рата, рушења и поновна подизања, тако да су у тим градоградитељским околностима настале свеколике драматске ситуације на терену. Ово је битна околност за разумевање данас хаосизованих ситуација на многим локалитетима у Србији.

Југоисточна Србија у том погледу нимало не заостаје. Погледајте јучерашње а и данашње слике Књажевца, Сврљига, Власотинца, Лебана, Беле Паланке, Димитровграда, Сурдулице... Као да су казальке на сату заустављене пре десетак година. Имам утисак да ће ту остати и наредних десетак година. Неимарски гледано, прошлост је, како рече књижевник Милован Данојлић, постала вечност. Те куће и те како добро могу послужити као градитељски, аналитички подстицај за ревитализацију и обнову аутентичних средина, неку врсту микроамбијенталних урбархитектонских резервата, за актуелизовање нашег градитељског наслеђа. Штавише, у врло малом броју градова, а већем броју варошица и села, настале су преко ноћи, брзо, невеште и естетски "про-мукле" интерполације физичких структура – најчешће ортогоналних, које су резултовале из свеукупности владајућих односа тако да су превагу однела ниска урбархитектонска, урбанолошка промишљања, профитабилна мисаоност, специфична естетика градописа у коме су се гротескно сударили стари и нови облици, старе и нове микроамбијен-

талне и макроамбијенталне философеме. Дошло је до материјалног, просторног и мисаоног разлаза са "остатком прошлости" у коме композициона естетика фасадних платна улица, тргова и пјацета показује другачије приступе у организацији рурбаног ткива, са кога читамо не само карактеристичне физичке појединости, већ меморијске, историјске и социјалне димензије променљивих габарита, пропорција, најразличитије врсте отвора, прозора и портала свакојаким облика и висина, вертикалне контуре, веома различите склопове фасадних равни, различите морфолошке вредности, различите детаље, венце зграда деградирајућих и "раштимованих" нивелета, један шаролики (р)урбанитет у коме пре доминира несклад форми, неуметнички садржаји који дефинишу сценографски, просторни идентитет, структуру и значење места. Дух таквих локалитета, покреће жељу за новим реafirмацијама, доживљавањима старина и историје, снажно покреће мисао, буди успомене на боју, мирис и укус места, идентитет, структуру и значај слике градског амбијента. Све то указује нам на вредности смисла појединачног унутар целине.

Да је којим случајем жив, књижевник Бора Станковић вероватно би рекао: "Старо ми дајте!".

Тамо где се задржала градитељска униформност као колективно пословање и данас подсећа на раскршће без путоказа, на грађење јединица ћелијског типа, на хладну једноличност, са готово стандардизованим и фабрикованим много пута понављаним елементима, влада досада ритма и естетска монофункционалност. Дакле, још увек се могу пронаћи она "неопшта", градитељски неконфекцијска места која нас асоцирају на минута времена када су у тим кућама боравиле богате занатлије, трговци, виђенији људи најразличитијег профила, када су калдрмисана, невелика дворишта касније: бетонска дворишта, најпре са кокошињцима, шталама, воћњацима, повртњацима, османлуцима и сеницима у залеђу, а касније са цветним пркосом и низовима цветњака и леја, ограђена тарабама од дрвета, одавале карактер места, и када се на улицама могао видети понеки фијакер, бицикл, таљиге... То је била (р)урбана артефактна српска сценичност јавних, полујавних и полу-приватних површина и простора јужноsrпских крајева.

Слика се гротескно почела урушавати. "Свет у маломе", у свом развоју претрпео је највеће, еродирајуће трансформације у делу окућнице а затим у организационој структури куће. Са уличне стране настајали су дућани, неповратно су нестајале баште и штале, османлуци и сеници, нестајала је вегетација, становање се са прозорима и отвореним површинама "окретало" ка дворишној страни, да би се ту и тамо почеле појављивати по нека вишеспратна, малтерисана палата. Дакле, лагано се рушила естетска, романтична слика о српским насеобинама. Дворишта су постајала све тескобнија а куће са све већим бројем станова. Економски развитак погуравао је "следе" силе тако да су варошице и градови у фази изидавања доносили пре пропаст него ли напредницу. Грађење је

de facto било нека врста згушњавања физичке структуре по хоризонтали а затим и по вертикали, при чему је деоба и уситњавање плацева довело до узаних ламела, много пута са истом ширином као и фасадни фронт куће. Штавише, ишчезавао је појам за предбашту а регулациона линија парцеле у многим ситуацијама се преклопила са регулационом линијом зграде. Били су то нови сигнали и почеци процеса стварања "модерног" уобличавања централних територија, почеци настајања једне сасвим другачије естетске физиономије насеобина.

Архитекта Владимир Маџура,¹ анализирајући габарите српских вароши, каже: "Скоро се по себи разуме да велика варош Београд у каснијим деценијама XIX века у свом средишњем делу није имала много тога што би личило на једноставне 'Т' или 'Л' шеме. Оне су биле резервисане за варошку периферију или за неке од локација централне зоне које због природних или других препрека нису могле да се умешају у знатно развијену мрежу на градском гребену. Уочава се једноставно правило: све вароши теже да обликују своје централно ткиво попут некакве мреже. То је исход коме се неке вароши ближе пошавши од чаршија скромне уличне форме, да би затим достигле рачвасту или 'крст'-схему, а тек онда 'мрежу'. У другим случајевима почетак је обележен 'Т' или 'Л' формом, али је исход, опет систем мрежастог облика."

Може се закључити да у Србији у периоду 1815-1940. година готово да и није постојала чвршћа периодизација форми чаршија.

Мислим да се у југоисточној Србији с краја претпрошлог века а затим почетком прошлог века рађала урбархитектура без архитеката, под великим утицајем турских историјских, друштвених, културолошких трагова и да су просторне, рурбане целине настајале као резултат нужде-потребе да се дође до крова изнад главе у размери увек скромних, зашто не рећи и врло ограничених, сиротињских материјалних могућности. Дакле, куће у којима је доминирао природни материјал – најчешће тугла и бондрук, дрво, пуна цигла, камен и ћерамида, да би нешто касније нове технологије материјала заузимале приоритетну позицију.

У функционалном погледу матрицу рурбаних насеобина чинили су доминантно стамбени објекти.

Друштвених објеката је било тек толико да се могу пребројати прстима једне руке а да су индустријски капацитети настајали тек почетком друге половине прошлог века и да је њихова диспозиција као и диспозиција војних капацитета, односно диспозиција тешке макроинфраструктуре – саобраћајнице, далеководи и сл. у највећој мери дефинисала и одредила карактер архипелашког структурисања габарита рурбаних агломерација. Ово је тема која заслужује посебан научни приступ ради разумевања развојног, каткада статичног, херметизованог садржаја градоградитељског миљеа јужносрпских (р)урбаних простора. Исто тако, нагли "притисак" саобраћајних возила, најпре бици-

¹ Vladimir Macura, ČARŠIJA I GRADSKI CENTAR, str. 65.

кала и мотора, затим аутомобила и других превозних средстава учинили су да саобраћајни коридори најразличитијег попречног профила постану не само тесни, већ буквално затрпани, посебно у деценији пред крај прошлог века. Настала је драматска ситуација и немир у јавном простору који је најдиректније утицао на карактер физичких али и социјалних и свих других комуникација. Створен је потпуно нови однос у релацији облика кућа и слободних површина. Изменило се стање ствари око кућа, њихова типологија, усудио би се да кажем и свеукупна геометрија, изменио се естетски микроентитет, врло брзо разградила дуго година у нашим главама присутна физиономија простора улица, тргова и пјачета, естетски изглед кућа или још прецизније естетска физиономија фасадних равни и драстична промена функционалног карактера улица са наредбодавним правцима кретања корисника и алтернативом: леви или десни тротоар улице. То је "квалитет" епохе с краја прошлог и почетка овог века који није мимоишао ни српски (р)урбани простор у коме је свако уручио своју градитељско-естетску поруку, измишљајући увек "нову оригиналност", нови језик за визију површина и њихову обраду, који сам разумевао као нову пројектантску лингвистику. Настали су нови простори у нашем околишју али и нове духовне координате, нови визуелни симболи као нова материјална сведочанства наше културе за коју се надам и верујем да су отворили истинску страницу нове авангардније урбархитектуре.

Посебно су занимљиве године друге половине прошлог века у којима су² дилеме остале и даље актуелне:

- Концентрација јавних и пословних садржаја у извођеним центрима или равномерно распоређени микроамбијенти у целивотом ткиву града?
- Градити издвојене објекте унутар просторних "касета" нових насеља или обновити урбану матрицу са регулационим линијама улица и градских блокова?
- Даље развијати индустријализацију грађења или тражити решења у изворним грађевинским материјалима и традиционалним урбаним облицима одређеног подручја – јужносрпског?
- Укључивати чисту индустрију у уже градско подручје или задржати даље схематску поделу на индустријску и стамбену зону?
- Допустити да непредвидљиви раст аутомобилског саобраћаја и даље разграђује урбано ткиво (у српском случају оно је најчешће моноцентричног или линеарног типа), или се заузети за унапређење разноврсног јавног саобраћаја и децентрализацију равномерно градске уличне мреже?
- Свесно подржавати идеологију о аполитичности и неутралности изградње града (казао бих пре наших насебина), или покушати

² Radovan Delalle: "Traganje za identitetom grada" - "Vreme preispitivanja", str. 48.

да се укључи у стварне проблеме (р)урбане праксе и променом друштвених односа мењати контекст архитектуре и урбанизма?

Последењи став је врло индикативан и ја не верујем да је та чудотворна опција уопште могућа. Једно је гледати визионарски и надалеко а сасвим друго тамо стићи. Славни Луис Мамфорд рече како су данашњи градови пред распадом и како технолошки прогрес само још више убрзава ритам тих промена. У случају да не учинимо ништа, да ствари препустимо слободним токовима, нама ће се сигурно десити град, антиград, свеград, разград, нама ће се десити немогућност да спасимо оно мало естетски вредних преосталих објеката у простору. Нама ће се десити и она се поодавно дешава – криза града, истина у далеко мањој размери, поређено са великим светским агломерацијама. Иако стоји констатација да смо заиста у тој забринутости и дезоријентацији – шта, куда и како градити даље, немамо право на хаосизацију, драстичне интеракцијске, неодмерене, случајне интерполације физичких структура, промене у простору и даље деестетизовање у градитељским захватима.

Стога ми данас отварајући питање естетске димензије кућа у просторима југоисточне Србије не можемо генерализовати нити фаворизовати само кроз визуелност у околици, иако ликовна комплексност и пластична анализа физичких структура саткана од мноштва хоризонталних и вертикалних елемената, мноштва пластичних детаља и линија, јесте најприсутнија при вредновању. Не можемо их анализовати само са аспекта њихових композиционих фасадних или кровних равни, изгледа спољашне форме. Мислим да је за детаљније фокусирање проблема потребно сагледати уопште временске разлике у њиховом настајању као битне за класификовање историјско-културних-социјалних, урбано-архитектонских-естетских вредности, затим примену мера и величине габарита објеката, њихову спратност, конструктивни склоп, примену (не)модуларних мера, габарите просторија, улазне зоне, комуникационе зоне, зоне функционалних јединица и свакако њихово међусобно функционално повезивање и везе са помоћним просторијама. Дакле: јасноћу функционалних веза, диферентовање праваца, визуелни циљ, пројектантску интегрисаност структуре са окружењем, метаболику геометријских потеза или идеју пројектанта са могућношћу новог моделовања и додавања, реконструисања, промене, обнове, замене, флексибилног и квалитетнијег коришћења површина, развојност, композитније формирање групне форме и сл.

У принципу, увек се радило о невеликим, димензионо неконфузним објектима, о складним поетским наравицама обичних кућа у корелацији са вегетационим појасом, на којима је променљива светлост давала печат за ликовну и хуману драматизацију простора и акцентовање детаља, пејзажним оквирима, говорим о стамбеним и јавним објектима – једнофамилијарног, двофамилијарног, ређе вишефамили-

јарног типа, П+0 или П+1. Пример снимка³ дела централног дела Јагодине, иако не припада јужносрпским просторима, циљано је увршћен у овај рад да би се видело колико градитељски-неимарски спецификацији јесу карактеристични не само за развој јужносрпске територије. Штавише, има много сличности са многим урбаним агломерацијама у североисточним, средњим, чак југозападним деловима Србије. Шира опсервација, ма колико да је теза полемична, вероватно би нас одвела на пут размишљања о већим градоградитељским сличностима и мањим различитостима у обликовању и организовању габарита, о вредностима архитектуре балканских кућа. Посебно је занимљива логика стварања "корбизијеовских" хармоничних простора у којима кровне равни у нагибу већем од 30°, најпре ћерамида а касније преп, приближно 1/2-1/4 површине формирају ликораван – пету фасаду града и профил контуре физичке структуре улице. Речено језиком Бруна Зевија⁴ ова архитектура нам нуди просторе у три димензије, подобне да садрже нашу личност – и у томе би требало потражити суштину ове уметности. На многим тачкама, функције уметности се суперпонирају тако да архитектура између идеје и форме има заједничких тачака са скулптуром. Изван тога, она поседује своје сопствено тло и делује типично својим задовољством. Она држи монопол простора, држећи нас "празнином" са три димензије, стављајући нас у своје средиште.

Као да влада исти ритам, исти парцелни модул, исто промишљање појединачних инвеститора који нису уважавали само естетску вредност окружења, органско-синтезно метаболичко повезивање архитектонских елемената већ и природне структуре, сматрајући првенствено да је право на организовање и уређење простора, успостављање естетских континуалних односа – континуитет урбаног живота у простору и уопште укус обликовања форме куће, урбане морфологије и генерално урбана слика града, њихова приватна ствар.

Десила се нагла промена у урбаној морфологији, брз урбани развој који је донео непланско ширење, али нажалост мимо одређених, како би то лепо казао проф. Ранко Радовић, некада јасно датих граница. Комбиновање физичких структура у највећем броју примера настало је као спонтани процес у коме су непланиране форме, многе настале "преко ноћи", као одраз убрзаних и неконтролисаних животних токова имале карактер непосредних градитељских подухвата из којих су стајали променљиви интереси друштвене заједнице. Дошло је до случајних, метаболички неповезаних корелационих односа грађених облика, до деестетизације микроамбијенталних целина српског урбиса, до нарушавања врло битне равнотеже у релацији: артефакт – природе, до готово сличних постојања низова кућа у многим местима, до сличних пластично ликовних стања, сличних и утицајних духовних ти-

³ "Политика", 12. новембар 2005, стр. 16. у рубрики "Из наших крајева".

⁴ Зеви Бруно, "Како гледати архитектуру" - Девето поглавље: просторна интерпретација, стр. 75.

полошких композиција фасадних равни, до монотоних урбанолошких оквира у којима се истојио хуманистички, научни и уметнички приступ. И то је она фатална чињеница која нас онеспокојава.

И сасвим за крај. Ако је за утеху, колега Владимир Ладински из Лондона, кога сам са задовољством слушао у Међународној летњој школи архитектуре у Манастиру "Јоаким Осоговски", у Македонији, 2002. године, рече: "како у свету има 3-5% архитектуре", а да је све остало умакло неким другим стазама ..." Вероватно зато што су многи облици које човек ствара у урбархитектури постали безоблични и без одређено зналачког принципа и што је разумевање те комплексности остало маргинализовано. Мислим и то да се у јужносрпским просторима конотација животних дешавања одвијала врло, врло специфично у поређењу са светом и да је то изнедрило посебности креације, схватања и естетско доживљавање (р)урбаних структура у њиховој укупности и у детаљу. Да су она била генератор за настале урбане и архитектонске форме и особености не само појединих грађевина и простора, већ читавих целина за које француски социолог Шомбар де Лов сматра да: "план града одговара плану социјалних група..."

Изгледа да смо превише окаснили у стварању сопственог идентитета формирања ткива, (р)урбаних матрица јужносрпских простора, у концептуализацији духовно-естетских димензија физичких структура између идеја и облика, да смо запустили планска предвиђања и да ће обнова или жеље ка успостављању новог "српског" естетског идентитета, надаље имати непредвидљиву развојну артикулацију.

Литература

1. Castex Jean, Charles depaule-Jean, Panerai Philippe, "URBANE FORME", "Грађевинска књига", Београд, 1989.
2. Данојлић Милован, "ДРАГИ МОЈ ПЕТРОВИЋУ", "Знање". Загреб, 1987., 13-14.
3. Делалле Радован, "ТРАГАЊЕ ЗА ИДЕНТИТЕТОМ ГРАДА", "Издавачки центар", Ријека, 1988.
4. Дероко Александар, "НАРОДНО НЕИМАРСТВО", I и II део; Српска академија наука - САНУ, Београд, 1968.
5. Фохт Иван, "ТАЈНА УМЈЕТНОСТИ", "Школска књига", Загреб, 1978.

6. Фолић Љубиша, "АНАЛИЗА АРХИТЕКТОНСКЕ ФОРМЕ У СТАНОВАЊУ", "Грађевинска књига", Београд, 2005.
7. Грабријан Душан, "РАЗВОЈНИ ПУТ НАШЕ САВРЕМЕНЕ КУЋЕ", "Грађевинска књига", Београд, 1973.
8. Којић Бранислав, "СТАРИ БАЛКАНСКИ ГРАДОВИ, ВАРОШИ И ВАРОШИЦЕ", "Институт за архитектуру и урбанизам Србије - ИАУС", Београд, 1976.
9. Којић Бранислав, "СТАРА ГРАДСКА И СЕОСКА АРХИТЕКТУРА У СРБИЈИ", "Просвета", Београд, 1948.
10. Крпић Константин, "ЕСТЕТИКА ГРАЂЕВИНАРСТВА", "Научна књига", Београд, 1991.
11. Крунић Јован, "О ИЗРАЖАЈНОСТИ НАШЕ АРХИТЕКТУРЕ" - Покушај анализе њених чинилаца. Часопис: "Техника", бр. 8, Београд, 1951.
12. Мацура Владимир, "ЧАРШИЈА И ГРАДСКИ ЦЕНТАР", "Градина"-Ниш & "Светлост" - Крагујевац, 1984.
13. Миленковић Бранислав, "СТУДИЈА ПРОГРАМСКИХ НАЧЕЛА АРХИТЕКТУРЕ И ЊЕН ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМ ПОЉИМА, ПРЕМА НАУЦИ И ПРОСТОРУ", Архитектонски факултет Универзитета у Београду - Последипломске студије, Курс: "Становање", Београд, 1980., Свеска: 51
14. Петровић Б. Зоран, "ГРАГАЈУЋИ ЗА АРХИТЕКТУРОМ", "Грађевинска књига", Београд, 1991.
15. Петровић Б. Зоран, Станић Радомир, "СТАРЕ СРПСКЕ КУЋЕ КАО ГРАДИТЕЉСКИ ПОДСТИЦАЈ"- Куће архитекте Боже Петровића, "Грађевинска књига", Београд, 1985.
16. Пушић Лубинко, "ГРАД-ЗНАЦИ ВРЕМЕНА", "Матица српска", Нови Сад, 1991., стр. 18
17. Радовић Ранко, "ФИЗИЧКЕ СТРУКТУРЕ", Архитектонски факултет Универзитета у Београду - Последипломске студије, Курс: "Становање", Београд, 1977., Свеска: 33
18. Радовић Ранко, "ФОРМА ГРАДА", Основе, теорија и пракса; "Стулос" - Нови Сад & "Орион арт", Београд, 2003.
19. Симоновић Р. Ђорђе, "СИСТЕМИ СЕОСКИХ НАСЕЉА У УЖОЈ СРБИЈИ", "Институт за архитектуру и урбанизам Србије - ИАУС", Београд, 1976.
20. Тошковић Добривоје, "УРБАНА СРЕДИНА И УРБАНИЗАЦИЈА", "Научна књига", Београд, 1989.
21. Ваништа-Лазаревић Ева, "ОБНОВА ГРАДОВА У НОВОМ МИЛЕНИЈУМУ", "Classic map studio", Београд, 2003.
22. Зеви Бруно, "КАКО ГЛЕДАТИ АРХИТЕКТУРУ", "Клуб младих архитеката" - КМА, Архитектонски факултет, Београд, 1966.

ESTHETIC DIMENSION OF A HOUSE IN THE SOUTHEASTERN SERBIA BETWEEN THE IDEA AND THE SHAPE

Abstract. *In this work, the author opens a very wide question of esthetic dimension of a house and its genesis in the southeastern parts of Serbia, and ascertains its historical backwardness. He also notices very good logic of home builders in functional organisation of rural wholes, as well as clumsy, esthetically 'hoarse' interpolations of physical structures – most often orthogonal, which resulted from the entirety of ruling relationships so that urban architectural, urbanological views prevailed.*

Profit-making views won, the specific esthetics of city profiling in which old and new shapes, old and new microambiental and macroambiental philosophemes grotesquely clash. There came material, spatial, and reasoning discrepancy with 'the residue of the past' in which compositional esthetics of façade plans of streets, squares, and markets, shows different approaches in the organisation of rural tissue. There we notice a variety of (r)urbanity primarily dominated by the discord of forms and unartistic contents that define the scenographic, spatial identity, structure and meaning of the place.

Key words: *house, space, esthetics, discord, form, microambience, function, city profiling.*

КУЋА И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА*

Апстракт. *У раду се разматра како су се друштвене промене, а пре свих процес модернизације (индустријализација и урбанизација) одразиле на кућу за становање. У деценијама после Другог светског рата може се уочити да се, када је у питању кућа за становање, човек све мање прилагођава свом окружењу, а све више сам себи ствара услове за егзистенцију. Тај нови однос у коме је све мање рационалног, а све више материјалног, често је у пракси доводио до нарушавања уравнотеженог односа према околини, па није реткост да је превладавао неукус, али и расипање врло често с муком стечених материјалних средстава.*

Кључне речи: *народна архитектура, култура становања, друштвене промене, источна Србија.*

Народно градитељство је једна од ретких области људског стварања које у себи садржи неисцрпан извор надахнућа не само за текућа проучавања, већ и за будућа стварања. Где ћу живети? – питање је које свако од нас себи повремено поставља и није скорашње – оно је саставни део егзистенције сваког појединца.

Различита догађања у друштву, шире посматрано, па самим тим и човековом природном и друштвеном окружењу у току последњих неколико деценија учинила су да је једно од важних питања будућег начина живота – "повратак природи", постало веома актуелно. Стога, размишљати о овој теми и тражити одговор на питање где ћемо и како живети није без основа.

Да би се добио колико-толико валидан одговор на постављено питање, неопходно је, макар и делимично, одредити вредности, али и мане, куће у којој се живи у последњих неколико деценија и њеног

* Рад је настао у оквиру Пројекта 147020: *Србија између традиционализма и модернизације – етнолошко и антрополошко проучавање културних процеса, које у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине РС.*

ентеријера.¹ Одређена кретања у области архитектуре и градње увек су била актуелна, па су различити упливи страног одн. импортованог утицаја у градитељско наслеђе нешто што је постало помало уобичајена ствар.

Познато је да је кућа, било да је за свакодневни боравак или за одмор, најрепрезентативнији вид грађења, како у прошлости тако и данас. Зато и не треба посебно да чуди што је кућа и њено опремање предмет истраживања стручњака различитих занимања – етнолога,² социолога,³ архитекта,⁴ а, све то указује да о предметној проблематици постоји до сада објављена обимнија литература.

На овом месту неће бити понављања раније реченог, већ ће бити учињен покушај да се из објављеног извуку најважније компоненте које ће бар делимично разјаснити који су чиниоци утицали да стамбена изградња постане простор "надметања", а не стварних потреба становања.

Једна од функција куће јесте да брани и чува човека од свеколиких искушења. Од облика њеног грађења, просторних и конструктивних склопова, положаја на којем се кућа гради, материјала употребљених за њену градњу, али и од других својстава зависи не само човеков психолошко-емотивни однос према животу и његовим садржајима већ, у знатној мери, и однос према друштву. Од тога колико се човек осећа заиста задовољним и срећним у својој кући у којој проводи највећи део живота, у великој мери ће зависити и његов допринос развоју друштва, али и укупност његовог стваралачког исказа.⁵

¹ Ово истраживање се односи, пре свега, на област источне Србије. Међутим, неопходно је овде споменути да постоје сличне тенденције и у другим крајевима Србије.

² Истраживањима предметне проблематике, поред осталих, бавили су се сарадници Етнографског института САНУ, Етнографског музеја у Београду, Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда, регионалних институција (музеји и заводи за заштиту споменика културе), као и сарадници других сличних установа. Резултати њихових истраживања објављивани су у *Гласнику Етнографског института*, *Гласнику Етнографског музеја у Београду*, *Саопштењима*, као и другим релевантним часописима.

³ На пример: Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II* (социологија становања), Српска Академија Наука и Уметности, Београд 1965; Ј. Ćirić, *Razvoj i transformacija kuća na selu*, Sociološki pregled 1, Београд 1977, 87-103.

⁴ Међу осталима, овом темом су се бавили: Александар Дероко, *Народно неимарство*, Споменик САНУ 118, Одељење друштвених наука, Нова серија 20, Београд 1968; Бранислав Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, Београд 1950; Ранко Финдрик, *Народна архитектура: путеви чувања и заштите*, Друштво конзерватора Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1985; Р. Финдрик, *Народно неимарство: становање*, Сирогојно 1994.

⁵ Радомир Станић, *Народно градитељство*, у: Божидар Петровић, *Старе српске куће као градитељски подстицај*, Горњи Милановац 2002, 12.

Једна од одредница традиционалне сеоске заједнице јесте пасивнији однос човека према природи. У таквој заједници човек се више прилагођава законима природе него што је потчињава својим потребама. Обично се сматра да је у традиционалној култури човеков однос према животном окружењу био далеко рационалнији него што је то у нашем времену. Рационалност је, свакако, била условљена и материјалним могућностима које најчешће нису дозвољавале улагање у нешто што у датом тренутку није било неопходно за живот породице.

Нови талас изградње објеката, пре свега, сеоске архитектуре условљен је новим кретањима која су започета у периоду после Другог светског рата, а чија је последица "одумирање" старог начина градње. По овом питању постају актуелне прилазне градске зоне у којима се формирају насеља најчешће од досељеника са одређених сеоских подручја⁶, што је на изванредан начин довело до "посељачивања" градова. Архитектура формираних насеља не одступа од каснијег начина грађења у селима широм Србије⁷.

"Представа коју имамо о грађењу на селу, бар не она видљива, остаће неизмењена, али ће ипак показати да све оно што се у овој области на селу десило и што се и даље дешава, има своје уочљиве законитости. Садашње промене само су наставак једног процеса који је у селу одувек постојао – измене у области материјалне надградње прате друштвена кретања. Друго је питање да ли је при томе пронађен прави пут и права мера."⁸

Узроци касније насталих промена налазе се, пре свега, у домену економских, али и друштвених кретања, као и степена развоја друштва у целини у другој половини прошлог века. Међутим, неправедно би било тврдити да је само "наше време" време промена. Одређених промена је било и раније, али су оне у периоду о којем је овде реч знатно израженије и интензивније него у прошлости. Процес модернизације, а пре свега – индустријализација и урбанизација, који је започет већ током педесетих година прошлог века био је узрок трансформације целокупне затечене традиционалне културе.

У насталим околностима човек се све мање прилагођава, а све више сам себи ствара услове за егзистенцију. Тај новонастали однос утиче на све веће уступање рационалног, пред све цењенијим материјалним вредностима. Тако, у релативно кратком временском периоду долази до нарушавања раније успостављеног функционалног и уравнотеженог односа према животној околини.

⁶ Један од примера такве градње је град Врање: Милина Ивановић, *Култура становања у насељу Асамбеир у Врању*, Етнолошке свеске IX, Нови Пазар 1988, 139-144.

⁷ Ј. Ћирић, *nav. rad.*, 96-99.

⁸ Ранко Финдрик, *Народно нешмарство: становање*, Сирогојно 1994, 178.

Веома брз развој друштвене заједнице у послератном периоду допринео је повећању економске моћи сеоске заједнице и њених становника. Овом развоју су делом допринеле и миграције различитих типова (према оближњим већим местима, према већим градским центрима широм некадашње државе, али и према иностранству). Све то је имало за последицу не само економско оснаживање, већ и скоро нагли прекид са дотадашњим традиционалним начином живота.

Модернизовано село све више настањују становници чији је однос према природном окружењу активнији, па промене које настају су, између осталог, и услед дејства развијеније производње разноврсније. То има за последицу, између осталог, да човек све више ствара простор на којем ће у будућности живети. Гледано с те позиције, напредовање у друштвеном обликовању простора постаје једна од карактеристика друштвеног развоја друге половине прошлог века.

Успостављање нових друштвених мерила и вредности после Другог светског рата исказује се неретко и кроз нерационално трошење, најчешће с муком стечених материјалних средстава. Једна од последица таквог понашања је да постајемо сведоци помањкања вредности у многим областима живљења и стварања. Економска моћ домаћинства која је, у међувремену, вишеструко нарасла омогућила је различите врсте улагања стеченог капитала. Ова улагања често нису имала рационално објашњење, мада у пракси то многим и није било потребно. Појаве ове врсте се нарочито запажају током седамдесетих, па делом и осамдесетих година прошлог века.

Таква понашања, пре свега код сеоског становништва, довела су до тога да све више "сеоска кућа опонаша градску кућу, при чему од ње узима оно најгоре. Напушта се правило одвајкада присутно код сваке градње на селу – да се гради рационално, да се штеди простор и материјал и да се за грађење користи само онај материјал што га пружа природна средина."⁹

За градњу се све више користе опеке и армирани бетон, гвожђе (за степенишне ограде), а и пластика постаје грађевински материјал који се све више користи (најчешће је то ламперија). Кућа, за разлику од ранијег периода када се ширила по хоризонтали, све више расте у висину, па по правилу једна две, па и три етажe нису реткост. Оваква градња временом за своје власнике постаје права невоља, јер се не заснива на стварним потребама својих власника, већ врло често на замишљеним претпоставкама (најчешће на потребама наследника и њихове деце).

Последње две деценије прошлог века су нарочито карактеристичне, јер су им управо обележје материјалне вредности које доминирају у свим областима стварања. Свакако да је у овој прилици најважнији, пошто је по неписаном правилу најучљивији и некако први на удару однос према

⁹ Р. Финдрик, *Нав. дело*, 180.

стамбеном простору чији је репрезент кућа као основна јединица живљења.¹⁰ Наравно, опремање куће или култура становања (како се у стручној литератури назива) јесте, такође, нераздвојни део ове приче.

Модернизација живота која је временом захватала сеоски простор наметала је своја правила за која, заправо, већина житеља искрено говорећи и није била спремна. Кад се томе придода и невероватно, за наше прилике, брз развој потрошачке свести која се ширила у свим нашим крајевима, имамо за последицу да наш сељак почиње да губи смисао за лепоту сматрајући да је све што му се из града сервира за њега боље и квалитетније од постојећег.

У релативно кратком времену древни начини грађења уступају не само пред новим технологијама, већ и новим – а можда пре наметнутим облицима. Ову појаву поспешују и процеси раслојавања, затим неуједначено економско снажење породица, али и други фактори који су допринели не само да се промене односи на селу, већ да су – како то наводи Радомир Станић и "погубно деловали на традиционално градителско схватање. Нови грађевински материјали, савремена техника грађења и повећани прохтеви као да су збунили не само сељака већ и остале који су имали потребе за грађењем."¹¹

Новонастала ситуација је довела до, најблаже речено, пометње и несналажења. Јер, нагли раскид са прошлошћу и њеним традиционалним вредностима, с једне стране, уводи, с друге стране, у раздобље у којем је све што се од друштва нуди другачије него до тада, па је и логично, што је као непознаница изазвало одређено несналажење у новонасталим променама. Стиче се утисак, а што је могао и сваки истраживач приликом теренских истраживања да запази, да се запало у неку врсту стихијског живљења, са главном одредницом препуштања самом себи и својој сналажљивости.

Дубоке друштвене промене и преображаји као и нагло измењена схватања највећег броја становника који су почели непосредно по окончању светског рата и којима нико није припремљено пошао у сусрет, темељно су утицали на промену дотадашњих схватања. Не само да су промене од народа неспремно дочекане, а искрено говорећи није било довољно ни кадрова, обучених да заинтересованима на прави начин објасне шта се заправо у друштву дешава, а можда, из нашег времена посматрано, није било за тако нешто ни спремности. Тако се, вероватно и неоправдано, стиче утисак, да су се промене у исто време односиле на све грађане, али судећи по понашању надлежних ни на кога посебно.¹²

¹⁰ Dobrila Bratić i Miroslava Malešević, *Kuća kao statusni simbol*, Etnološke sveske IV, Beograd 1982, 144 – 152.

¹¹ Р. Станић, *Градитељско наслеђе...*, 15.

¹² То је делом вероватно и био разлог тзв. нелегалној градњи. Најчешће није било "разумевања" у схватању надлежних служби и "потреба" становништва у области стамбене изградње. Међусобно неразумевање је узроковало потребу, пре свега,

Већ у другој половини седамдесетих година прошлог века бивало је све јасније да нова стамбена изградња поприма обриси хаотичности, нецелисходности и неукуса. У том тренутку се није сматрало за потребно организовати друштвене и стручне снаге које би својим утицајем допринеле бар и делимичном усмеравању захукталог грађења, односно да бар делом токове такве изградње усмере према наслеђеним вредностима, што би макар и минимално успорило налет импортоване градње потпуно непримерене нашем поднебљу.

Тако смо дошли у ситуацију да о новим објектима у многим селима, затим, на прилазима градовима, а у новије време и у планинским центрима, све више говоримо да су настали без реда и смисла, али и да су многа од тих, како се понекад у медијима може чути, здања оличење крајњег неукуса. Код сувише брзе градње, каква је била код нас, нарочито током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, позитивни резултати до којих се дошло у народном градитељству се, једноставно, не примењују, али и тамо где су примењивана скоро су неувочљива. Стилска обрада и детаљи се скоро у потпуности изостављају, али зато тамо где је има, превише је упадљива и води у другу крајност. Оваква, често називана и стихијска градња утицала је да социјалне разлике постану израженије. Усклађеност са природним окружењем није тема размишљања ни градитеља ни наручилаца. Томе у прилог говори и чињеница да се у многим селима запажа појава рушења постојећих, скоро нових и великих кућа, да би се на њиховом месту сазидале нове, али још веће.

Сеоска кућа и покућство традиционалног села функционално су били уклопљени у економију сељачког рада и потрошње. Последњих деценија су видљиви знаци промена на селу управо у стандарду домаћинства. Међутим, да би се у том погледу могло говорити о револуцији у култури становања, ваљало би проверити степен и разлоге (не)искоришћености све присутнијих предмета масовне потрошње, па и трајних потрошних добара.¹³

Значајно је и питање у којој се мери и на који начин користе постојеће стамбене зграде и предмети покућства. Занимљиво је запажање Милоша Марјановића које се односи на куће у Неготинској крајини. Његова истраживања указују да се уместо трема који је на традиционалној сеоској кући скоро неизоставни елемент, а служио је као радни простор, појављује се летња кухиња, односно кухиња у склопу

општинских служби, за "увођењем реда" у домен изградње. По правилу, то се најчешће сводило на доношење решења за рушење бесправно саграђених објеката, које се у пракси врло тешко спроводило. Најновији пример је покушај државе да уведе ред у комунални хаос путем легализације бесправо саграђених објеката којом је обухваћена читава територија Републике Србије.

¹³ Милош Марјановић, *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице Неготинске крајине*, Посебна издања Етнографског института САНУ 22, Београд 1981, 29.

економске зграде која преузима некадашњу функцију трема. Наиме, изградње такозваних летњих кухиња одн. мањих кућа у дворишту или само кухиње у оквиру економске зграде била је веома распрострањена појава. Пошто се новоизграђене и добро опремљене куће слабо користе и више имају репрезентативну или престижну вредност, највећи део времена, и лети и зими, проводи се у кухињама, које су мале, нехиџијенске и слабо опремљене.¹⁴

Међутим, треба нагласити да појава стамбено-радног дела на економским зградама није карактеристика само за источну Србију. У многим крајевима са грађњом нових стамбених објеката, скоро по правилу, у оквиру помоћне зграде појављује се бар једна соба у којој се одвија целокупни свакодневни живот, а врло често обављају и обичаји годишњег циклуса, изузев славског ручка који се увек поставља у једној од соба намењених за ту прилику у тзв. новој кући.

Познато је, наиме, да просторије у новосаграђеним кућама, као и савремене уређаје који се набављају више користе млади, док средње, а нарочито старије генерације радије бораве у тзв. летњој кухињи.

Процес индустријализације и урбанизације, али и радне миграције, као неминовна последица поменутих процеса, директно или индиректно су утицали да се догоде многе промене у оквиру домаћинства и њихових поседа. Значајно је напоменути да промене нису продирале једнаким интензитетом у традиционални начин производње и начин живота и да нису од свих становника прихватане у потпуности. Многе промене су постепено прихватане, а нарочито оне које су утицале на олакшавање свакодневних послова.

Један од разлога релативно слабијег продора иновација у свакодневни живот је економски статус домаћинства и његова материјална база. Ако се има у виду чињеница да се наша претходна држава суочила са проблемом вишка радне снаге већ средином шездесетих година, онда не чуди што се значајније појаве, па и оне о којима је овде реч, догађају тек од средине седамдесетих година и касније. Отварање земље према иностранству и могућност да многи оду на привремени рад у земље западне Европе омогућило је економско оснаживање многих српских породица.

Нове околности су са једне стране омогућиле "бег из сиромаштва", али, са друге стране, због неразвијене стратегије дугорочног развоја и непостојања адекватних могућности за улагање стеченог капитала разрађених од стране друштвене заједнице, радни мигранти су зарађени новац трошили на изградњу и опремање кућа, али и на славља – посебно свадбена, на која су врло често утрошена знатна материјална средства. Заправо, новац је трошен у оне вредности које су по мишљењу власника праве.

¹⁴ М. Марјановић, *Друштвене промене ...*, 122-123.

Радни мигранти нису престајали да одржавају везу са својим крајем, посебно породицом и локалном сеоском заједницом. Њихови доласци су били чести, посебно у сезони пољопривредних радова, затим у време обележавања породичних и сеоских свечаности, у време одржавања сеоских вашара итд. Доласци су били и прилике да се кући донесу и предмети за свакодневну употребу. Тако постепено у покућству почињу да превладавају предмети које са собом доносе радници на раду у иностранству.

У поплави сваковрсне понуде потрошачког западног друштва радни мигрант обично не уме да одабере праве вредности, пошто је своје одбацио, а нове још увек није изградио. Стога и не чуди што су собе у новосаграђеним кућама, у којима најчешће нико и не живи, често пренатрпане свакојаким намештајем и кич украсима, као што је вештачко цвеће, "штампане" таписерије и јастучнице, лутке – што веће то боље итд. Али се зато производи домаће радиности попут ћилима или народних везова држе у орманима и сандуцима и износе на светло дана само у одређене дане током године (обично за славе или свадбе) или на инсистирање понеког истраживача.

Позната је чињеница да је кућа, историјски посматрано, увек била одраз имовне моћи свог власника. Она је најупадљивији, али и један од најскупљих облика показивања друштвеног престижа и својеврстан показатељ друштвеног статуса. Осим што је репрезент положаја појединца, она је истовремено и порука имовног стања породице која кроз њу истиче степен не само свог богатства, већ и сопствене моћи. Кућа одражава укус и естетске критеријуме власника, а копирањем ексклузивнијих градских узора у њеном опремању тежи се што више приближити градској средини. Наравно, мора се имати у виду да је кућа, по правилу, један од најречитијих ("без речи") показатеља укуса и естетских критеријума њених власника.

Ако се прихвати теза да је култура све оно што заједница ствара, онда се у складу са напред реченим може оправдано поставити питање – какву то културу остављамо у наслеђе, али и како васпитавамо генерације које остају иза нас?

Milina Ivanović-Barišić, Belgrade

THE HOUSE AND THE SOCIAL CHANGES IN THE SECOND HALF OF 20TH CENTURY

Abstract. *The paper elaborates on how social changes, primarily the process of modernisation (industrialisation and urbanisation) reflected onto the habitation house. During the decades following World War II, it can be noticed that, when speaking of a habitation house, one less accommodates to their surrounding, and more to their own needs in creating existential circumstances. That new relationship in which there is less and less of the rational, and more and more of material, often led to the disturbance of the balanced relationship towards the surrounding. Therefore, it is not a rarity that bad taste prevailed, yet also frequent squandering of painfully earned means.*

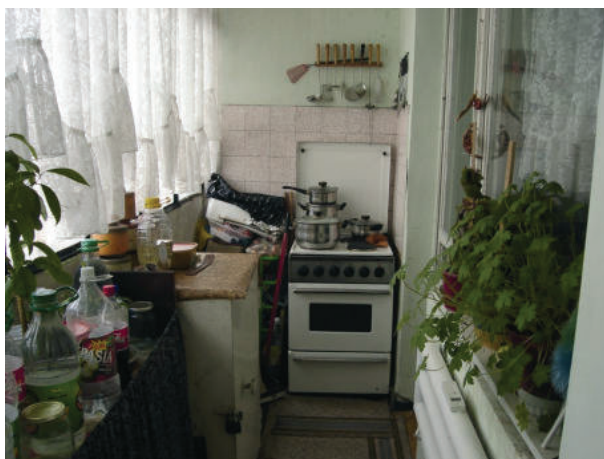
Key words: *national architecture, culture of living, social changes, Eastern Serbia.*

ДИМ ОТ БАЩИНТО ОГНИЩЕ В... ПАНЕЛНИЯ АПАРТАМЕНТ

Апстракт. *Обект на вниманието в доклада са утилитарно-естетическите функции на панелния апартамент. В усилията си да "усвоят" новия дом, обитателите на панелните апартаменти използват опита си в изграждането и естетизацията на традиционното жилище. При новите условия обаче този опит не винаги води до положителни резултати. От друга страна, в търсене на новото, модерното, новите собственици и наематели са принудени да се задоволяват с масовото, еднаквото, евтиното и лошокачественото производство. Това води до снижаване на естетическите критерии, което не е само за-слуга на индивида, а и на цялото общество с неговото политико-икономическо устройство.*

Ключови думи: *панелен апартамент, естетизация, опит, традиционно жилище, снижаване на естетическите критерии.*

Безспорен факт е, че едно от емблематичните лица на социализма в България е панелният апартамент. За съжаление лице, от което не можем да се откажем и днес, когато повече не се строят панелни блокове. Защото ако другите "лица" на социалистическата култура побавно или по-бързо се променят, то построеното остава и задълго продължава да напомня за своето време. Особено ако това построено се равнява на близо 300,000 апартамента в София, в които живеят над половината столичани (Николов 2003:113). Разбира се, панелният блок не е емблема само на столицата или големите български градове. По техен образец се изградиха такива блокове и в малките провинциални градчета, та дори и в някои села. И тъй като те ще продължават своя живот още дълги години, проблемът със съществуването им, в т.ч. и проблемът за естетиката на тези домове е и ще бъде един от значимите и актуални проблеми на всекидневната култура в постсоциалистическия период.

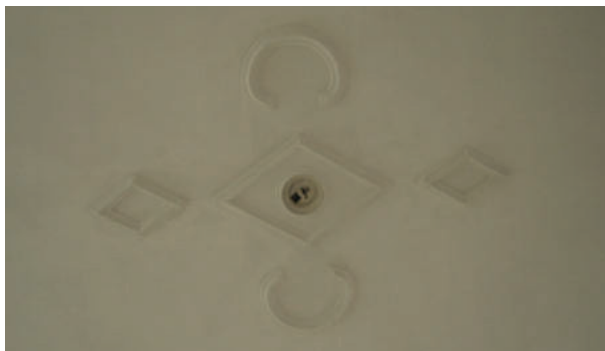

ДИМ ОТ БАЩИНТО ОГНИЩЕ В... ПАНЕЛНИЯ АПАРТАМЕНТ

ДИМ ОТ БАЩИНТО ОГНИЩЕ В... ПАНЕЛНИЯ АПАРТАМЕНТ

Тук няма да се занимавам с естетическите измерения на панелния блок, нито пък с панелния комплекс като архитектурно-строително творение. Някои аспекти на този проблем са засегнати в интересната работа на Иван Николов "Панелният блок – реалност без илюзии" (Николов 2003:113-119). Обект на вниманието ми ще бъде панелният апартамент, т.е. онази жилищна площ, която отделното семейство получаваше от Съвета срещу заплащане или под наем в завършен за живеене вид. Не случайно използвам "получаваше", защото условия за избор въобще нямаше – нито за големина на жилището, нито за етаж, нито за квартал. Изключения правеха само онези, които имаха връзки в Съвета или по-високи инстанции.

Без да смятам, че мога да изчерпя всички проблеми на утилитарно-естетическата функция на панелния апартамент и отношението му към традиционното българско жилище, ще се опитам да дам отговор на някои въпроси за усвояването му с цел той да бъде превърнат в собствен дом, отговарящ на практическите нужди и естетическите потребности и разбирания на обитателите му.

* * *

Поставяйки въпроса за утилитарно-естетическите функции на панелния апартамент, искам веднага да изтъкна, че тук става дума преди всичко за апартаменти с твърде ограничени по площ размери и еднотипен план на вътрешното разпределение. През 60-те години на

XX в. строителството им започна с блокове от двустайни апартаменти с преобладаваща площ от 56 до 64 кв. м. През 70-те години се появиха и тристайните жилища, достигащи до 80-90 кв. м. От друга страна, с цел да се задоволят все по-нарастващите нужди на прииждащите към големите градове жители на селата и малките градове, започна масово строителство на съвсем маломерни жилища, които дори не можеха да бъдат удостоени с намяването "апартамент", а се водеха гарсонieri и боксонieri, наричани подигравателно от гражданите клозетиери.

Малката площ на апартамента и нейното вътрешно разпределение не бяха съобразени с жилищните традиции на българите. На първо място маломерните кухни бяха сведени до размерите на кухненски бокс не по-голям от 6-7 кв. м. Не бе предвидено даже достатъчно място, на което да бъде разположена масата за хранене. По този начин кухнята трябваше да изпълнява единствено ролята на сервизно помещение, в което се върши мръсната домакинска работа. Така бе пренебрегнато най-използваното жилищно помещение в дома, известно с традиционното название "къщи", "вкъщи" или неговите варианти. В миналото, а и днес в къщите по селата и градовете това помещение се отличава със своята полифункционалност – служи едновременно за кухня, всекидневна, гостна, а дори и за спалня. Всъщност поради това, че то се отоплява най-добре, в него е съсредоточено почти цялото всекидневие на семейството.

Сведените до минимум функции на кухнята на свой ред изведоха на преден план ролята на едната от двете или трите стаи, обикновено най-голямата (18-20 кв. м.). Тази стая, предвидена да изпълнява функциите на всекидневна или хол, е отдалечена от кухнята, няма пряка връзка с нея, така че не би могла да се използва за столова. А и холът сам по себе си предполага това помещение да бъде най-представителното в апартамента. Така, за разлика от жителя на традиционната къща, панелният обитател бе поставен пред дилемата как да живее по нов начин, как да организира всекидневието си в новия дом. Още с влизането си в него той е принуден да мисли за промяна в плана на вътрешното устройство; да мисли как да използва наличните вътрешни резерви за да "разшири" жилището си и да го приспособи за нуждите на своето семейство. Затова утилитарно-естетическото усвояване на панелния апартамент задължително започва с неговото преустройство.

Процесът на вътрешно преразпределяне на жилищната площ е насочен преди всичко към желание за възстановяване на традиционния модел за живеене, според който кухнята се използва и за всекидневна. Най-често използваният метод за осъществяване на този модел е присъединяването на кухненския балкон към кухнята. В такива случаи балконът се остъклява и на него обикновено се изнася електрическата печка за готвене. В много случаи тясното пространство на балкона добива вид на истинска кухня, напомняща "черните" кухни от селските или градски къщи, като освен печката, понякога там се из-

нася и мивката, а на стената се поставят кухненски шкафове, рафтове или др. подобни, където се съхраняват домакински съдове и прибори, плодове, зеленчуци и др. И докато инсталирането на електрическата печка на балкона не представлява технически проблем, то изнасянето на мивката предполага сериозни изменения във водопроводната инсталация и изисква квалифициран труд. Затова и до днес няма да забравя кратката обява в един от много четените български всекидневници през 70-те години (в-к "Вечерни новини"), която гласеше: "Поставям мивка на балкон".

Изнасянето на кухнята на балкона автоматично освобождава място, което се превръща в столова. При по-големите семейства така преустроената кухня често се използва и за спалня на възрастните родители. Затова почти задължително в кухнята се поставя и легло. Освен за спалня на временно или постоянно пребиваващите родители, през деня то служи за сядане пред масата за хранене. Такова легло обаче изисква допълнително разширяване на кухнята – този път то е за сметка на коридора. В някои случаи само се сменя посоката на отваряне на вратата – вместо навътре към кухнята, тя се отваря навън към коридора. В други – вратата се сваля изцяло и се усвоява част от коридора.

Друг вариант на създаването на "черна кухня" е използването на мокрото помещение, предвидено за автоматичната пералня. Такова помещение всъщност имаха само тристайните апартаменти, тъй че то може да се счита за своего рода привилегия в панелното строителство. Най-безболезненото му превръщане в кухня става като се внесат в него колкото може повече кухненски съоръжения, но задължително и тук, както и на балкона, е присъствието на печката и мивката. По-рядко се пристъпва към присъединяването на мокрото помещение към кухнята и превръщането му в кухненски бокс, защото това предполага събаряне на преградната стена помежду им. За сметка на това при този вариант се създават условия за най-плътно доближаване до традиционния модел на живеене, при който кухнята се използва и за столова, и за всекидневна, за посрещане на гости и пр.

Има още един регистриран от мен вариант на "разширяване" на апартамента. Това е случаят, когато гарсоньерата, съставена от стая и кухня без балкон, трябва да се превърне в двустайно жилище. В този случай кухнята бе изнесена в антрето срещу входната врата, а кухненското помещение бе превърнато изцяло в детска стая.

Във всички случаи става дума за освобождаване на кухнята от замърсяващите я домакински дейности. Като се осигурява по-голяма площ, сервизното помещение се превръща и в жилищно, без то да губи първоначалното си предназначение. Тук става дума за използване на традиционния опит, за своеобразна ретрадиционализация в моделирането на неотговарящото на всекидневните нужди маломерно панелно жилище.

Превръщането на кухнята във всекидневна в някаква степен променя функциите и на хола. От помещение, предназначено за всекидневна, то почти задължително се използва и за спалня. Често и тук в помощ на неголямото холно пространство идва холният балкон. За целта, подобно на кухненския, и той се остъклява. Понякога самият балкон се превръща в спалня, в други случаи става на работен кабинет, а по-рядко – на зимна градина. Не случайно Ив. Николов отбелязва, че остъкленият балкон е типично българско явление, което се превръща в най-открояващият се акцент във външната архитектура на панелния блок, поради което заслужава самостоятелно изследване (Николов 2003:118). Тук само бих искала да допълня, че освен печеленето на жилищна площ, остъкленият балкон може да има и друга функция. Ако той се използва за сушене на пране или други подобни, остъкляването го предпазва от напращаване и замърсяване в резултат на лошите битови навици да се изтърсват постелките през балкона. Във всички случаи когато стана възможна свободната продажба на апартаментите след 1990 година, "усвоеният" балкон, т.е. балконът с остъкляване, се смята за предимство и може да вдигне цената на жилището.

Тъй като холът е все пак най-представителното жилищно помещение, се полагат съответно и по-големи грижи за неговия естетичен вид. Още при строежа се отделя специално внимание върху "естетизирането" му, изразено в подбора на материалите за довършителните работи. Съвсем в началото, през 60-те години на XX в., когато започва строителството на първите панелни апартаменти, се използват материали и технологии, еднакви или близки с тези на съвременните къщи или тухлените блокове. Има обаче разлика в подхода към кухнята и другите сервизни помещения от една страна, и хола и другите стаи, от друга. Вместо грубо изработеното дюшеме в кухнята, което в по-новите жилища от 70-те години насам беше заменено с балатум, подът на хола се покрива с дървен паркет, наскоро след това изместен от евтините изкуствени мокети, поставени направо върху замазката. Вътрешното оформяне на стените и таваните се свежда до постната боя, поставена направо върху нешпаклованите панели и тотално се измества през 70-те години от хартиени тапети. Може да се каже, че 70-те години са някаква граница на отказ от традиционните материали и технологии, за сметка на по-евтините и нискокачествени варианти. Тази технология безспорно е резултат от масовизирането на панелното строителство, чиято главна цел е количеството, а не качеството. От своя страна, масовизирането на панелното строителство води до криза в намирането на строителни работници. В него биват включени нискоквалифицираните кадри на строителни войски или бригадири от градската интелигенция, от администрацията на градовете, които никога през живота си не са се занимавали със строителство. Очевидно работата на тези строителни "специалисти" няма нищо общо със стремежа на традиционния строител или собственик да прояви своя майсторлък още в този най-ранен стадий от построяването на дома.

Ниското качество на материалите и лошото изпълнение принуждават обитателя още преди да е влязал в новия апартамент да подмени почти изцяло "естетиката" на строителя: да пререди паркета и дюшемето, да преработи или подмени мозайката в коридорите и сервизните помещения, да смени тапетите и пр. Според възможностите си собственикът може да прояви и повече инициативност в естетическото оформление. Едно от предизвикателствата в случая е таванът. За разлика от къщата, където таванът има за цел да осигури топлинната изолация на помещенията към подпокривното пространство (Георгиева, Николов, Димитрова 1987:126), оформянето на таваните в панелния апартамент може да има само естетическо предназначение. Защото лошата звукоизолация не можеше да бъде подобрена поради липсата на каквито и да било изолационни материали на пазара. Жителите на тези апартаменти бяха, а защо не и сега, са обречени да чуват и слушат кавгите на съседите, та дори и телефонните им разговори. В този смисъл утилитарната функция на таваните се свежда само до предпазване от природните стихии. Не може обаче да се каже, че на последните етажи таванът изпълнява дори и тези функции, като се имат предвид постоянните оплаквания на живеещите в такива апартаменти от наводнения и течове. Картината се допълва и от постоянните течове и наводнения от спукани тръби, забравени отворени чешми след поредното спиране на водата, и пр., и пр. Въпреки тези неприятности, които трябва редовно да преодолява панелният обитател, той се стреми да придаде естетичен вид и на тази част от жилището си. Възможностите в това отношение не са големи, защото таваните не са високи като в градските къщи. Най-често естетиката им се свежда до белосването и подбора на осветителните тела. Намират се обаче и мераклии, които не са забравили дърворезбите на богатите градски къщи от Възраждането. На панелния таван, разбира се, не му приляга разкоша на дърворезбата с нейната обемност, огряваща като слънце отвисоко просторните стаи на възрожденската къща. Затова пък особено широко място заема нейният снизен вариант – гипсовите орнаменти, които се изработват като отливки и се залепват по таваните. Най-често те имитират дърворезбата в центъра на таванското пространство и служат за фон на осветителното тяло. Най-богато е орнаментиран холът. С орнаменти се обграждат целите тавани а орнаментите над прозорците служат и за корниз на пердетата. Орнаментиран се и останалите помещения на апартамента – спалните, та дори и кухнята. Тези орнаменти обаче са по-бедни в сравнение с холните. Така те се превръщат в специфичен знак за естетическа градация на жилищните помещения с оглед на тяхното предназначение.

Може да се каже, че подобно на таваните, и тапетите по стените бяха снижена имитация на градските стенописи или бяха още по-близо до опростеното шарене с валяк върху шпаклованите и измазани стени. И тук мераклиите намираха по-"високо" решение на проблема, след-

вайки евтините чуждестранни тенденции да облепват едната от стените на хола с фототапет, носещ дъха на чужда природа, изобразяващ морски или планински пейзаж, понякога донесен от чужбина или купен от съществуващия по "онова време" Кореком.

Естетизацията на пода, освен чрез преработката на паркета и мозайката, се постигаше главно чрез постелъчните тъкани. Най-много се използваша двуцветните или, по-рядко, трицветните жакардови килими. За особено престижно се смяташе наличието на килим тип "персийски". Ръчно тъканите черги, които притежаваше едва ли не всяко семейство, бяха изтласкани зад ъгъла. Т.е. новите и хубавите се съхраняваха в килерите, а с част от тях се застилаха сервизните помещения. Старите и употребяваните вече, както и износените одеала, бяха нарязвани на парчета и използвани за изтривалки пред входните врати на апартаментите и балконите. Макар че ръчно тъканите черги в много случаи имаха далеч по-висока художествена стойност от еднотипните, а поради това и евтини жакардови килими, беше набрала сила тенденцията за отграничаване, за оттласкване от интериора на селския дом. Тази тенденция отговаряше на всеобщото отрицание на миналото, към което по принцип се числеше и цялата традиционна култура на българина. Освен това тя беше и резултат от състоянието на промишленото производство в този период, на неговата изостаналост и ниска производителност, която се задъхваше пред възможността да задоволи пазара с евтини и поради това нискокачествени стоки. И все пак, едва ли не фикс-идея на много семейства беше сдобиването с "персийски" килим или осигуряването на такъв за дъщерята, на която предстои брак. Наличието на котленски или чипровски килим в някое панелно жилище бе по-скоро фамилно наследство.

Следващият етап на естетизация се постига чрез мебелирането на апартамента. За разлика от кухнята, където усилията се влагат най-вече в премоделирането на пространството, отколкото в мебелите, в хола се разчита изключително на приспособяването на мебелите към функциите му. И тук възможностите през социализма са значително ограничени поради еднотипното производство. Стандартното обзавеждане се състои от гарнитура с диван, 2 фотьойла и две табуретки, малка масичка и секция. Затова пък в мебелите беше заложена онази функционалност, която трябва бързо да превърне хола в гостна, а след това и в спалня. Диванът например чрез механизъм се превръща нощем в спално легло за двама. Ниските холни масички, освен за кафе, служат и за сервиране на обеда и вечери за гости в тържествени случаи и празници. Нищо че не отговарят нито по размери, нито по височина на подобни цели. Тук не мога да не отбележа, че двойствената функция, която те трябваше да изпълняват, беше стимулирала инвентността на майсторите дърводелци да ги правят с механизъм за повдигане и удължаване. Така липсващата столова и недостигащите спални бяха компенсирани от многофункционалността на мебелите,

които можеха във всеки един момент да превърнат хола в трапезария, в спалня и всичко останало.

Известно разчупване на стандартите в мебелирането се получи след 1990 г., когато беше даден път на частната инициатива. Тогава освен от магазините с унифицирани мебели, можеше да се намерят и фирми или майстори, които работят и по поръчка. Така много от еднаквите за всички апартаменти кухненски шкафове, вече доста износени, бяха изхвърлени и подменени от нови, направени според вкуса и разбирането на собствениците. Освен използването на талашит, в широка употреба влезе и чамът. В резултат на допълнителните ремонти, внасянето на нови мебели, стоки за дома и пр. в по-голяма или по-малка степен обликът на домовете донякъде се разнообрази.

За разлика от съвременните селски или градски къщи, в които масово се изграждат домашни битови стаи или механи, използвани специално за гостни стаи (Минков 1996: 145-148), панелните апартаменти не предлагат условия за подобно разточителство. Някои собственици обаче, водени от желанието да продължат традицията на всяка цена, бяха превърнали мазето или, по-рядко, тавана в подобен род механи, подреждайки в тях като на изложба неизползваните в апартамента предмети от своя или на родителите си предишен селски бит: черги, грънци, бъклицы, бъчвички за вино, сувенири и пр. Такъв е случаят със собственика на панелен апартамент Р.Г. от ж.к. "Красно село" бл. 210, вх В, който приемаше гостите си в собствената си механа в мазето вместо в партерния си апартамент. Редките начинания от този порядък обаче бяха бързо "задушени" от мръсотията в мазетата, от миризмата на влага и мухъл. Те убиха ентусиазма и на най-запалените гуляйджии.

Във всички случаи тясната жилищна площ караше общителния българин да търси и намира и други пространства за контакти и общуване със съседите и приятели. Както отбелязва Ив. Николов, едно от специализираните пространства за общуване е мястото пред блока. Според него то е предизвикано от носталгията към селския начин на живот, който допуска възрастни жени в сладка размисъл да плетат или варят буркани за зимнина, мъже по анцузи да пият бира и играят на табла или карти, млади майки да отпиват кафе и наглеждат децата си (Николов 2003: 117-118).

Ако трябва да обобща казаното по-горе, то най-общото за естетиката на панелното жилище е евтиното, нискокачественото, бедното, еднотипното обзавеждане, довело до стандартизиране на интериора (Дичев 2005:91). Липсата на разнообразие в промишленото производство през социализма до такава степен бе уеднаквило панелните жилища, че те си приличаха като близнаци. Много показателен за тази естетика на уеднаквяването е разказът на М.В., живяла до 1995 г. в ж.к. "Мусагеница", бл. 99, вх.Ж, ет. 7. Ето го и него:

Ние живеехме на седмия етаж. Един ден се качвам пеша, сигурно асансьорът не е работил или бог знае какво. И, качвам се аз и си отварям вратата (тогава нали не заключвахме). Влизам в коридора, събувам се, събличам се. Влизам в хола, настанявам се на дивана. Прави ми впечатление, че китениците на дивана са по-различни, но си мисля, че съм ги сменила и съм забравила. В този момент чувам шум. Мисля си, Кольо си е дишъл. Изведнъж вместо него виждам съседката от долния етаж.

– Дошла си да пием кафе ли?

И тогава разбирам, че съм в нейния апартамент...

М.В., 68 г.

* * *

Могат да се дадат още много примери за естетизацията на панелния апартамент, която не може да бъде отделена от утилитарното му предназначение. Тази емблема на социалистическото строителство в България постави жителите на големите градове, и главно прииждащите от селата и малките градове, пред сериозни изпитания – как да приемат и усвоят необичайните за тях условия на новия дом. Направеният анализ показва, че в адаптирането на "панелния" обитател се очертават две противоположни по характер и дух тенденции:

Първата тенденция е свързана със съзнателното или несъзнателно задействане на добре изградените и съхранени стереотипи на селянина или жителя на малкия град, попаднал в чужда нему среда. Той се стреми да възстанови в новия дом, доколкото му позволяват реалностите, онези утилитарно-естетически функции на старото жилище, в което е роден и израсъл, с което се е сраснал. Това се наблюдава преди всичко в желанието му да преустрои жилищната площ на апартамента и естетизирането му с оглед на променените утилитарни функции. Друг е въпросът, че новите условия налагат и нови подходи, при прилагането на които традиционният опит изглежда като дим от бащиното огнище. Той по-скоро може да опуши новия дом, отколкото да го стопли.

Другата тенденция е противоположна на първата. Тя кара гражданите да събуе калните си обувки пред входната врата на панелния апартамент и да загърби своето минало. Отказът от традицията означава съзнателно търсене на новото, модерното. Тази тенденция, както бе изтъкнато по-горе, води обитателя на панелния дом до избора на масовото, еднотипното, евтиното, лошокачественото. А оттам – и до цялостното снизяване на естетическите критерии, които в крайна сметка не са само "заслуга" на индивида, а на цялото общество и неговото политико-ико-

номическо устройство. Водено от лозунга за братство и равенство, това общество успя да го реализира изключително сполучливо на нивото на посредствеността и беднотата чрез естетиката на панелния апартамент.

Литература

1. Георгиева, Б., И.Николов, С.Димитрова 1987. Българската селска къща. Българска академия на науките, София
2. Дичев, И. 2005. Пространства на желанието, желания за пространства. Етюди по градска антропология. София
3. Минков, И. 1996. Съвременното родопско жилище. Академично издателство "Проф. Марин Дринов", София.
4. Николов, И. 2003. Панелният блок – реалност без илюзии. – В: Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Етнографски институт с музей – БАН, София.

Radost Ivanova, Sofia

THE SMOKE OF PARENTAL HEARTH IN A RESIDENTIAL BLOCK

Abstract. *The focus of this report is the utilitarian-esthetic functions of a flat in a residential block. In an attempt to 'adopt' a new home, residents of flats in residential blocks use experiences of building and eshteticising traditional habitat. In these conditions, yet, those attempts do not always lead to a positive result. On the other hand, in search for the new and modern, new owners or renters are forced to be satisfied with the mass, identical, cheap, low quality products. That leads to the decrease in the esthetic criteria, which is not due to one person only, but the entire society with its political and economical organisation.*

Key words: *flat in a residential block, esthetisation, experience/attempt (experiment), traditional habitat, decrease in esthetic criteria.*

НОВИЈА СЕОСКА КУЋА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СЕОСКУ КУЋУ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Апстракт. *Аутор пише, најпре, о стварноме стању сеоских насеља у Србији, дајући њихову класификацију, а потом говори о могућностима деловања које су још увек отворене пред архитектуром, урбанизмом и грађевинарством. Оцена о жалосноме стању и перспективама сеоскога градитељства подробно је поткрепљена анализом територијалне експанзије тзв. "црнотравске дунђерске куће" у другој половини 20. века, приказом њенога развоја и њених типичних функција, те валоризацијом њенога неаутетичног места како у граду тако и на селу.*

Кључне речи: *архитектура, урбанизам, грађевинарство, село, црнотравска сеоска кућа.*

Архитектура, урбанизам и грађевинарство не одређују, нити могу да одређују развој села. Села се развијају и изграђују по другим, пре свега друштвено-економским закономмерностима. У развоју села горе наведене струке нису биле одлучујући развојни чинилац ни у прошлости. Тако је увек било, тако ће бити и у будућности.

Али, ако се правилно уклопе у овај процес, ако схвате своју улогу и место у редоследу поступака, горње струке могу да буду значајан и користан саучесник (комитент) у развоју села.

У развоју (у сваком случају, у ревитализацији села) много већу улогу имају политика и развојни процеси које она подстиче или покреће. Архитектура, урбанизам и грађевинарство могу својим методама и исказима да укажу на то: шта се догађа у овој области, могу да укажу (да драматизују или не) то што се догађа и да понуде своја решења и услуге у овом процесу.

Развоју (у овом случају ревитализацији села) могу много више и значајније да допринесу изучаваоци и познаваоци села из школе Сретена Вукосављевића и Јована Цвијића, па им се, стога, треба више и радије обраћати. Међу значајнијим представницима у изграђивању села у области архитектуре, урбанизма и грађевинарства могли би да буду споменути Бранислав Којић, Александар Дероко, Ђорђе Симоновић,

Борко Новаковић и слични. Други утицаји из ових струка – ван поменутих школа виђења села – доприносе развоју села више у негативном него у позитивном смислу.

Према (превазиђеној) класификацији села на Балканском полуострву, која се, нажалост (нарочито у школама и уџбеницима), још користи, на територији Србије и Црне Горе егзистирају с аспекта просторне организације села: збијена, разбијена, ушорена, џематски разбијена и полуразбијена села. С аспекта типа куће: динарска брвнара, кућа с тремом моравско-нишавског типа, косовска приземљуша, метохиска кула, медитеранска кућа, алпска кућа и кућа од набоја (панонска кућа). Бесмислице: таквих типова у укупном фонду сеоских кућа (не рачунајући медитерански и алпски тип) једва да има 3%. После Другог светског рата доминирајућа (помодна) кућа "на ге", у источној половини земље, више се не гради. У заосталом фонду кућа на селу она је заступљена (највише у приградском појасу) са 10-20%. Данас, на почетку трећег миленијума, највише се гради и највише је заступљена помодна кућа с двоводним кровом и собама у поткровљу (кич). Гради се, уколико има уопште изградње на селу – под утицајем далеких крајева (не на изворној архитектури) и првенствено с претензијама престижа. Често у таквим кућама ретко ко, или нико не станује, велики број просторија се не користи или се неадекватно користи.

Потребно је урадити нову класификацију села. Оно што се данас подразумева под селом и што се користи под тим појмом, уопште не одговара стварности. Оно што је у прошлости припадало тој категорији, могло би се данас класификовати у четири типа: (1) конурбациони тип (тип који је конурбационо урастао у градове), (2) приградска насеља (15-20%) (специфична бивша села), (3) традиционална села (65-75%) и (4) угасла села (4-6%). Први тип више не припада категорији села. Други тип, поред осталог, одликује се производно и биолошки највиталнијим и најпропулсивнијим становништвом. Трећи тип је у нестајању и изумирању. Он највише одговара нашим традиционалним представама о селу. Четврти тип представља статистички нестала (пресахла) села. Њихов број и проценат је у сталном повећавању.

Што се тиче трећег типа села – оног који највише одговара нашим појмовима о селу – оно је данас (на крају двадесетог и почетком двадесет и првог века) највише угрожено и изложено пропадању. У архитектонско-урбанистичко-грађевинском погледу оно плаћа високу цену својеврсног развојног запостављања. Ова цена је превасходно изражена великим иселавањем (егзодусом) сељака у градове или у иностранство, застаревањем заосталог становништва (старачка домаћинства), умртвљавањем виталитета ("бела куга"), пропадањем стамбеног и других фондова на селу, итд. Унутар фонда остарелог становништва (фонда старачких домаћинстава), крајем двадесетог и почетком двадесет и првог века настало је и велико умирање (помор) стараца, а од дела одсељеног становништва у иностранство почеле су, у селима трећег

типа, да ничу "кућетерине" престижног склопа, с ретким (повременим) боравком домаћина или с неадекватним коришћењем кућног простора.

Ако се на плану развоја и ревитализације, пре свега, села трећег типа ништа не предузме, у предстојећем попису (2011. године) – уколико не дође до нових драматичних догађаја – треба очекивати значајније промене у последњим двема групацијама села: у трећој групацији треба очекивати да се проценат изумирућих села повећа, а у четвртој групацији да се број и проценат несталих села умножи.

С позиције стања у архитектури, урбанизму и грађевинарству требало би очекивати повећану реакцију, чак и "ламент", у вези с новонасталим стањем. Зашто "ламент"? Пре свега зато што су прави архитектонски, урбанистички и грађевински, и пре свега политички моменти, пропуштени.

Ако би се погледао број и проценат до почетка двадесет и првог века настале стамбене (а и друге) делатности на селу, он је јако мали. У Војводини је нешто повољнији (до 40-50%, нарочито на пољу урбанизма), у централној Србији је доста скроман (10-15% у укупном фонду грађевина и кућа), а на југу Србије скоро ништаван (мање од 5%). Примера ради, у последњем самодоприносу у нишкој општини (1985-1990) град је добио (ради се о милијардама динара) 81% средстава, приградски појас 16% (од тога највише Нишка Бања), а село 3%.

С друге стране, не опажа се (још увек), осим можда на пољу реторике, промена овог односа. Највише што би у овом тренутку архитектура, урбанизам и грађевинарство могли да понуде то би, по мом мишљењу, могло да буде: (1) да влада Србије (или надлежно министарство) распише и изфинансира конкурс најбољих пројеката сеоских кућа (од најјефтинијих до најскупљих), и ове пројекте укоричи у албум и исти свакој сеоској управи да на бесплатно коришћење. (2) Да законским прописом забрани свако грађење изван албума. Ако неко жели кућу (с двориштем и окућницом) изван албума, да то може да уради само преко верификованих пројектантских кућа. (3) Да правним прописом регулише основне услове изградње на селу. Да обавезе органе (или орган) сеоске управе да мора у изградњи да се држи ових прописа. Ако нешто (улица, њена ширина, правац, средсело, јавни и стамбени објекти, итд) одступе од прописа, то могу да учине само по урбанистичком плану. Свако ометање или заузимање приватног комплекса се компензује. Сваком неизвршиоцу прописа следује казна.

Архитектура, урбанизам и грађевинарство, с аспекта развоја (изградње и ревитализације) села, могу својим методама и исказима да укажу на то шта се догађа и могу да понуде своје услуге и решења у овом процесу.

Архитектура, урбанизам и грађевинарство у југоисточној Србији су углавном жртве недостатка горњих прописа. Према истраживањима

на овом простору, до краја двадесетог века, у горњем смислу остварено је мање од 5%.

Подсећања ради, у области архитектуре нових планских пројеката на основи традиционалне архитектуре је око 3%. Све остало је "дунђерштина" (кич), па ма како се звало. У тој "дунђерштини" (кичу), раније су (помодно) преовлађивале куће "на те", "на ге" или поједностављене куће на квадратној или правоугаоној основи, а крајем двадесетог века (помодно) куће са двоводним кровом и собама у поткровљу, или (прибежишне) поједностављене куће, разуме се од бољих грађевинских материјала, па ма како се звале. Веома мало (мање од 2%) јесу куће пројектоване у регистрованим пројектантским организацијама (2005).

Црнотравска дунђерска кућа

У области Поморавља и у крајевима који њему гравитирају, још у периоду између два светска рата, почео је да се афирмише нови тип куће на селу. Због његовог главног преносиоца, овај тип смо назвали црнотравском дунђерском кућом. У народу се за овај тип може да чује и назив: "кућа на ге" или "кућа на глагол".

Територијална експанзија дунђерске куће

У периоду после Другог светског рата дунђерска кућа доживела је нагли развој и ширење: осим на територији Поморавља она се проширила и на друге крајеве Србије, али је отишла и даље: у источну Босну, Санџак, Космет и Македонију. Њен утицај опажа се у Понишављу, Сврљигу и у пограничном појасу према Бугарској.

Интензитет ширења црнотравске дунђерске куће није био у свим временским периодима подједнак, нити је територијално захватио све крајеве једновременно. Најпре се дунђерска кућа појавила у врањско-лесковачком и нишком крају, а одатле се њен утицај проширио на север у правцу Подунавља. После 1950. године ширење је, најпре у Поморављу а касније и у другим областима, добило експанзивне облике. Већ 1960. године, према једној екскурзијској анкети, проширила се у меридијанском правцу, дуж железничког и главних путева до Београда и Смедерева. У то време дуж железничке пруге и главног пута у правцу севера остало је само 6-10% кућа старијег дунђерског типа. Сав остали стамбени фонд примио је разна дунђерска обележја у којима је скоро половина кућа било "на ге". Средином шесте деценије двадесетог века, својим истуреним пипцима кућа "на ге" стигла је до Босне и дубље у унутрашње крајеве Македоније. Одатле се додиривала и мешала с другим експанзивним типовима, пре свега из Паноније и Босне, или са старом изворном кућом у динарском пределу, на Космету и у Македонији. Стара нишавско-моравска кућа (са тремом, продуженом стрехом и карактеристичним димњаком), осаћански тип, динарска брвнара, па

донекле и вардарско-егејски тип (с надзиданим делом и великим чардаком), косовско-метохијски тип и разне варијанте оријенталних типова куће, или су сасвим нестајали или су се налазили пред нестајањем.

Нити у граду градска нити у селу сеоска

Кућу "на ге", или "на глагол" – овде названом црнотравском дунђерском кућом – у другој половини двадесетог века сви су познавали. Виђена је у масовним размерама (без обзира на осцилаторне разлике) и у селу и у граду. Очигледне разлике између типских примерака моравске куће из прве деценије двадесетог века и дунђерске куће из шесте деценије истог века сведоче о томе да је континуитет у развоју био прекинут. Осим других детаља, нова кућа је одбацила ранији трем (аркаде се више не практикују), значајно је скраћена дужина стрехе, итд. Насупрот ранијој, нова кућа је добила веће димензије, бољи грађевински материјал, већи број просторија, итд.

Мада је врло уочљива и масовно средином друге половине двадесетог века била распрострањена, дунђерска кућа "на ге" од стране друштвене и стручне јавности није добила име. Иако се била снажно инфилтрирала у све делове уже Србије, па и изван ње, њене типске особине нису биле одређене. Сами сеоски становници су склони да ову кућу схвате као градску кућу на селу. У ствари, ради се о кући која у граду није довољно градска нити је у селу довољно сеоска. Премда је у селу псеудо-градска а у граду сумњиво сеоска, наметнула се у другој половини двадесетог века с необичном снагом и у селу и у граду. Чак, са подједнаком снагом, пробијала се у крајеве сасвим друкчијих природних и привредних услова, у крајеве с различитим могућностима грађења и различитих културно-историјских традиција.

Откуда ове куће и у граду и на селу? Чиме објаснити њену експанзиону способност у разним крајевима и различитим срединама? Какву драж представља ова кућа, шта носи са собом у функционалном и стилском погледу? Какве везе има дунђерин Црнотравац, или неки други дунђерин (нешколовани мајстор) с њом?

Развојни пут и оцена функције дунђерске куће

Дунђерска кућа је, без обзира на њене димензије и нови грађевински материјал, функционални и стилски промашај. Стара моравско-нишавска кућа мања је по димензији, али представља корак напред у изражају и функцији. То би се исто могло рећи и за остало аутохтоно, врло значајно и разнолико, архитектонско наслеђе. Врло је значајна културна чињеница да је наше архитектонско наслеђе на селу емпиријска творевина, са незнатним утицајем са стране, да је резултат услова које је дала локална природна средина и да је, као таква, оформљено у чист архитектонски израз. Међутим, високи квалитети сеоске

куће, постигнути у прошлости, нису издржали у другој половини двадесетог века преовлађујући утицај дунђерске архитектуре. Стари мајстори – сам сељак или сеоски занатлија – градећи својим средствима и на основу својег и искуства претходника, стварао је и створио архитектуру која се одликовала правилним тумачењем функционалних захтева и исправним конструкционим решењима.

У условима робно-новчане производње, све развијенијег тржишта и повећаног броја становника у градовима, градски утицаји на село у другој половини двадесетог века постајали су све јачи и моћнији. Ови утицаји, подстакнути државном политиком, појављивали су се на селу, али што се тиче архитектуре, у преиначеном и измењеном облику. Село је под великим утицајем града, оно је желело да достигне град, оно га имитира, прихвата и, под утицајем дунђера, транспонује. Често градске утицаје касније, у једној занимљивој интеракцији, захваљујући мигрантима, поново и модифициране враћа граду. Отуда, обиље полусеоског утицаја и културног укуса – паланачког и сеоски обојеног – и у граду. Отуда, и масовно распрострањене куће "на глагол" – у домену нискоградње и станоградње – у организму градова, нарочито на периферији и у приградским зонама.

Кључну улогу у трансмисији и у области архитектуре, на релацији село – град одиграо је дунђерин, "мајстор". Он је, поред свега, најјефтинији понуђач, не тражи грађевинску дозволу, пројекте и планове ствара на лицу места, обично у договору са газдом, и уопште није компликатор. Он схвата жељу свог наручиоца и гради му кућу "као у граду". Следећи неразвијен укус и ниску културу становања потрошача, он, без претераних компликација, шири свој дунђерски укус и утицај, и то не само на селу, већ и у граду, на градској периферији и у приградском појасу. Не улазећи у то да ли стамбени објекат одговара природи и историјским условима, не замарајући се и не размишљајући о функцији куће, он мирне душе деформише (ако је потребно) или укида терасу, аркаде, стрехе, димњак, просторију у којој домаћин највише борави прави најмањом, а ону која служи за репрезентацију (и где се најмање борави) гради највећом, итд. Уместо да функционално одговори потребама одмора и психофизичке рекреације, уместо за активан одмор, добивена је кућа која превасходно служи за спавање. Кућа је добила димензије, али је у односу на стару изгубила у функцији.

У другој половини двадесетог века, под утицајем Запада, кућа као стамбени објекат почела је постепено да губи атрибуте "геовице". Добила је двоводни кров, много просторија, собе у поткровљу, итд. Тако се је удаљила и од "геовице" у потуно нов архитектонски стил, у коме је стара нишавско-моравска кућа скоро потпуно нестала.

Jovan Ćirić, Niš

RECENT VILLAGE HOUSE WITH A SPECIAL ATTENTION TO A VILLAGE HOUSE IN SOUTHEASTERN SERBIA

Abstract. *The author writes, firstly, about the actual condition of village settlements in Serbia, gives their classification, and later speaks about the possibilities of acting that are still open to architecture, urbanism, and civil engineering. The evaluation of the pitiful condition and the perspectives of village building is thoroughly supported with the analysis of territorial expansion of the so called 'Crna Trava builders' house' in the second half of 20th century, by showing its development and its typical functions, and the valorisation of its inauthentic place both in a city and in a village.*

Key words: *architecture, urbanism, civil engineering, village, Crna Trava village house.*

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ КУЋЕ У ПОНИШАВЉУ – ОБЛИЦИ И НАЧИН ГРАДЊЕ

Апстракт. У раду се расправља о облицима кућа у Понишављу са посебним освртом на градњу кућа у античком Наисусу. Издвојени су облици кућа према организацији и унутрашњем распореду просторија. Издвојене су зграде једноставних основа и конструкције у односу на куће централног распореда. Уочене су сличности у градњи кућа у праисторији и средњем веку и организацији кућа у касној антици и у позном средњем веку.

Кључне речи: Понишавље, кућа, археологија, историјски развој, становање.

Куће у Понишављу развијале су се током различитих историјских раздобља под сложеним друштвеним и привредним условима, али без посебних специфичности у односу на развој стамбених објеката у другим областима Централног Балкана. Степен археолошки испитаних кућа на овом простору је готово занемарљив и ми у овом тренутку располажемо са незнатним бројем примера и то: са једном детаљније испитаном и анализованом праисторијском кућом са локалитета Бубањ код Ниша, са неколико испитаних античких објеката у Нишу и његовој околини, као и са више сведочанстава аустријских путописаца који су током XVI и XVII века на пролазу кроз Ниш оставили живописне описе града и кућа. Незаобилазни извор сазнања налазимо у богатој етнографској грађи сакупљеној код више аутора.

Праисторијски период – Праисторијска кућа откривена на локалитету Бубањ код Ниша је четвороугаоног облика основе димензија око 6,00 x 7,00 м, надземног типа, скелетног система са зидовима од плетера. Датована је око 4000 године п. н. е. у време раног енеолита или раног бронзаног доба (Сл. 1).¹

¹ М. Гарашанин, Ископавања на Бубњу код Ниша, Претходни извештај за 1954 – 1956. годину, *Старинар* VII – VIII (1956 – 1957), 269 – 274.

Антички период – Располажемо са више поузданих података о изгледу и конструкцији касноантичких кућа у Понишављу.

Најрепрезентативнији је свакако налаз грађевине са октогоном на Градском пољу, око 300 м северозападно од централног платоа Тврђаве.² Издуженог је облика (31,60 x 11,26 м) и дужом страном оријентисана је у правцу север – југ (Сл. 2). Није у целости истражена. Северни део је сложене основе. Састоји се из пет просторија. Средишњи део заузима осмоугаона просторија – вестибил, из које се улази у четири једнаке квадратне просторије. У централној просторији налазе се четири полукружне нише, подигнуте од пода. Подови у просторијама су покривени веома квалитетним мозаиком са геометријским мотивима. Унутрашњост свих просторија била је осликана фрескама, како се закључује према слабирим траговима на зидовима. Испод подова просторија нађени су стубићи хипокауста, а на источној страни објекта грејани су и зидови.³ Пространи вестибил, под куполом, повезивао је бочне просторије и представљао је дворану за аудијенције, док су бочне просторије могле бити део официјелног амбијента или приватне одаје.⁴

Јужни део грађевине у виду прилазног коридора био је по свој прилици издељен стубовима на три брода и има функцију перистилног дворишта. На западном зиду налазе се два отвора неједнаке ширине, од којих већи има три степеника. Грађевина је зидана у комбинацији ломљеног камена и малтера, техником *opus incertum*. Довратници и нише изграђени су опекама у техници *opus latericum*. Археолошки материјал, елементи декорације и карактеристике градње указују да је она свакако подигнута у раздобљу тетрархије и могла је да се користи током IV века када су у Наисусу забележени чести проласци и посете царева.⁵

Остали објекти стамбеног карактера откривени су на локалитету Медијана – предграђу античког Ниша.⁶

² Грађевина са октогоном истраживана је 1988. године, на простору изван бедема турске тврђаве. П. Петровић, Naissus – задужбина цара Константина, *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ, књ. 73, Београд 1993, 68 – 69; *isti*, Villa and Domus Tribuni at Mediana, In. *The Age of Tetrarch*, A symposium held from 4th to 9th October 1993. (ed. D. Srejić), Belgrade 1995, 254.

³ С. Гушић, Грађевина са октогоном, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд 1993, 167 – 168; Р. Петровић, Villa and Domus Tribuni at Mediana, 254.

⁴ П. Петровић Naissus – задужбина цара Константина, 68 – 69; *isti*, Villa and Domus Tribuni at Mediana, 254; С. Гушић, *нав. дело*, 167 – 168.

⁵ Г. Милошевић, "Италијански план" Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града, *Ниш и Византија III* (ед. М. Ракоција), Ниш 2005, 149 – 162; П. Петровић Naissus – задужбина цара Константина, 68 – 69; *isti*, Villa and Domus Tribuni at Mediana, 254.

⁶ П. Петровић, Медијана – резиденција римских царева, Београд 1993; Р. Петровић, Villa and Domus Tribuni at Mediana, 232 – 243.

Вила с перистилом има средишњи положај на Медијани и чини један посебно, оградним зидом издвојен комплекс у коме се налази више археолошки потврђених грађевина. Представља најзначајнији објекат репрезентативног, административно аудијенцијалног карактера (Сл. 3). Издуженог је плана, са подужном осом у правцу север – југ и захвата површину од најмање 6600 м². Улаз је на јужној страни са полукружним проширењем и два пилона. Централни део виле је перистил – двориште са тремом и низом просторија приближних димензија. Под трема је поплочан мозаицима, са карактеристичним геометријским мотивима. Само изузетно, на северној страни је фигурална представа речног божанства (*fluvius*).⁷ У осовини перистила, на северној страни, смештена је велика сала (*triclinium*), са полукружним – апсидалним завршетком и пиластрима на спољној страни. У овај простор се улази преко подијума, издигнутог за три степенишне висине. Просторија је грејана хипокаустом, а можда и зидним грејањем. Под је декорисан мозаиком, а зидови фрескама. Мозаици су геометријског типа. У једном од поља налази се представа Медузе типа Хиџнос – Салинус.⁸ Источно и западно од ње налазе се мање просторије распоређене у приземљу и на спрату. Чини се да је у време императора Јулијана, 361. год., апсида великог триклинијума била претворена у мало светилиште, у коме су биле изложене порфирне и мермерне скулптуре посвећене лекарским божанствима, откривене у једној просторији виле, где су биле склоњене након рушења.⁹ Вероватно је том светилишту припадала и бронзана ограда. Делови ове ограде (четири канцела и две херме са попрсјима Ескулапа и Луне) нађени су око 150 м северозападно од виле.¹⁰ План и организација просторија у вили указује да је објекат био предвиђен за церемонијална примања и административне послове царске канцеларије.

Конструкцијски делови виле грађени су од камена и опека, у техници *opus mixtum*. Довратници и пиластри зидани су опеком. У архитектури виле уочавају се бројни украсни детаљи са стубовима и капителима различитог облика и рељефним мермерним плочама за облага-

⁷ Г. Јеремић, Мозаици Медијане – нека разматрања, *Ниш и Византија IV* (ед. М. Ракоција), Ниш 2006, 145 – 158, са старијом литертуром која се односи на овај проблем.

⁸ Г. Јеремић, *нав. дело*.

⁹ А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* (1973 – 1974), Београд 1975, 57 – 56. Cf. М. Vasić, *Mediana – domaine imperial ou bien privé, Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt – Stiftung, Београд, 16 – 19 Октобер 2003 (hrsg. von М. Mirković), Београд 2005, 167 – 176.

¹⁰ М. Vasić, *Bronze Railing from Mediana*, *Старинар* LIII – LIV(2003 – 2004), Београд 2004, 79 – 106; А. Popović, *Deities on Bronze Railing from Mediana in the Light of Theology of Julian the Apostate*, *Ниш и Византија IV* (ед. М. Ракоција), Ниш 2006, 81 – 93.

ње зидова. Вила је била украшена и мермерним стубовима, подним мозаицима и фрескама.

На источној страни виле налази се мали триклиннијум, део неке грађевине из прве градитељске фазе, укомпонован у комплекс виле с перистилом. Разуђеног је плана са средишњим делом облика шестоугаоника. Северни део има апсидални анекс, а бочно од овога, са обе стране, по један мањи простор квадратног плана, чију једну страну чини полигон шестоугаоника. Улаз је на јужној страни. Простор малог триклиннијума је попљочан квалитетним мозаиком са геометријским мотивима. За сада су непознате конструкционе везе триклиннијума са вилом.¹¹

Други значајан објект на Медијани је вила са октогоном и двориштем (Сл. 4). Налази се североисточно од палате, на месту које се некада називало Амацијском њивом. Грађевину је први запазио Ф. Каниц, а затим радове извео А. Оршић-Славетић 1932. године. Љ. Зотовић је 1979, 1980 – 1982. године започела систематска истраживања.¹² Откривен је део грађевине октогоналног и кружног облика, као и мањи део објекта који се простире у источном правцу. Објект није у целости откривен, и у теренском дневнику обележен је као "баптистеријум". Археолошки налази у највећој мери припадају деловима профане декоративне архитектонске пластике. Истом комплексу припада и четвртасто двориште, источно од објекта с октогоном. Истражена је површина од око 3150 м², на источном, северном и јужном делу.¹³

Остале виле на Медијани су по величини знатно мање. По свој прилици, у питању су објекти типа сеоских виле (*villae rusticae*) намењени повременом боравку становника Наисуса (Сл. 5).

Вила А је откривена приликом радова на аутопуту Ниш – Софија. Оријентисана је исток – запад, са улазом на источној страни. Откривен је у потпуности јужни део објекта. Северни део је, по уздужној осовини грађевине, пресечен постојећим путем. Укупна дужина објекта је 32,5 м. На источној страни је откривен атријум. Централна просторија, на јужној и западној страни, завршавала се конхама. У јужној конхи је откривен мозаик (Сл. 5).¹⁴

Други објект је такође вила рустика (Вила Б) са великим економским двориштем које је ограђено зидом. Очувана дужина источног зида дворишта је 30,40 м, а северног 52 м. Објект није у целости от-

¹¹ М. Vasić, *Stibadium in Romuliana and Mediana*, у штампи.

¹² Ф. Каниц, Србија, Земља и становништво, Београд 1981, 174; А. Оршић-Славетић, Археолошка ископавања у Нишу и околини, *Старинар*, 306, сл. 8; Љ. Зотовић, Теренска документација, Археолошки институт у Београду.

¹³ У Теренском дневнику Љ. Зотовић овај простор обележен је као "базилика".

¹⁴ П. Петровић, *Медијана – резиденција римских царева*, 52.

кривен. Његов северни део је оштећен изградњом пута. У североисточном углу откривеног дела груписано је седам просторија (Сл. 5).¹⁵

Вила са портиком (објекат Е) је четвороугаоне основе површине 290 м², централног распореда, са тремом на западној страни и триклинијумом на јужној страни. Зидови су откривени у темељном делу и зидани су од два до три реда речних облутака ређаних у сувозиду. На северном и западном периферном зиду објекта јасно се уочавају пиластри ширине 0,60 м. Читава унутрашњост објекта била је покривена слојем изломљених опека које су се са крова срушиле на земљани под (Сл. 5).¹⁶

На западном делу Медијане делимично су испитани и мањи објекти рађени од облутака, ломљеног камена и опеке, везани малтером или у сувозиду. Поједини делови зидова били су начињени од дрвене грађе. Припадају зградама економске намене, а ређе су коришћени за становање. Приписане су античком викусу.¹⁷

Западној периферији насеља припада и вила са портиком (?) (објекат Г).¹⁸ Објекат заузима површину 270 м². Оријентисан је дужом страном у правцу север – југ и зидан облацима у кречном малтеру. Зидови су слабо очувани (један или два реда камена, понегде само негатив зида). Са јужне стране објекта делимично су откривена два сувозиди који могу припадати спољној огради или неком помоћном објекту покривеном опеком.¹⁹

Висок ниво и квалитет становања у касноантичком периоду на простору Понишавља потврђује још један објекат испитан крајем 19. века у предграђу Ремесијане (Бела Паланка). У питању је вила са перистилом знатне величине (3600 м²) и разуђене основе. Откривена је случајно приликом изградње железнице 1888. године, 260 м североисточно од северног тврђавског зида Ремесијане. Делове виле истражио је и снимио инжињер Д. Сабовљевић.²⁰ Према приложеној скици уочава се да се објекат састојао из два дела, од којих је више истражен

¹⁵ С. Дрча, Медијана – Објекат Б, *Зборник* 9, Народни музеј, Ниш 2000, 21 – 23; Д. Јанковић-Михалцић, Налази римског новца са ископавања на Медијани – Објекат Б, *Зборник* 10, Народни музеј Ниш, Ниш 2001, 27 – 38.

¹⁶ П. Петровић, Хроника ископавања. Медијана. Античко насеље са вилама, *Старинар* 47 (1996), Београд 1996, 296 – 297.

¹⁷ П. Петровић, *нав. дело*, 296.

¹⁸ Објекат је откривен на простору на коме је изграђен савремени базен ИБ-8, П. Петровић, *нав. дело*, 297.

¹⁹ П. Петровић, *нав. дело*, 296.

²⁰ Д. Сабовљевић, Дописи. Старине из Беле Паланке, *Старинар* 5/2 (1888), 66 – 70, Т. VII; Уп. П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 97; С. Гушић, Урбанизам Ремесијане од I – IV века, *Саопштења*, XIX, Београд 1987, 27; *isti*, *Remesiana in the Late Roman Period*, In: *The Age of Tetrarch*, A symposium held from 4th to 9th October 1993. (ed. D. Srejskić), Belgrade 1995, 129 – 137; Г. Милошевић, *Remesiana* слика једног античког града, *Пешчаник* II, Ниш 2004, 121 – 133

североисточни. Овај део виле је централног распореда са низом просторија око пространог дворишта. На средини источних једна се просторија завршава апсидално (*triclinium*). Северозападни део виле није у целости истражен и само се може претпоставити да је у питању још једно двориште са низом просторија околo. Две просторије, једна мања и ужа на југу и друга већа на северу поплочане су опекама. Дворишта А и Б повезана су међусобно уском и дугачком просторијом (ходник). Д. Сабовљевић помиње и остатке некрополе, темеље једне округле зграде и једне, можда, керамичке пећи, у близини виле.²¹

Средњовековни период – Облик, величина и конструкција средњовековних кућа у Понишављу познати су само посредно. Историјски извори упућују да је Ниш током XI и XII века припадаоprotoурбаним центрима, па је самим тим и могао да има сличну стамбену архитектуру која је археолошки потврђена и у другим истовременим центрима, као што су Београд и Браничево (Сл. 7).²² Случајни археолошки налази, као и археолошки профили над античком улицом у средишњем делу данашње Тврђаве недвосмислено потврђују да се на том месту образовало средњовековно насеље са једнопросторним и двопросторним полуукопаним кућама.²³

Разлике између сеоске и градске куће у погледу конструкције и организације нису биле битно изражене све до XV века. Ватра у кући ретко се гасила, па је организација унутрашњег простора била у потпуности подређена месту на коме је смештена пећ. Присуство пећи у кући имало је вишеструку улогу, као извор топлоте и светлости, и за спремање хране. Ређи су налази кућа без пећи. За такве се објекте може претпоставити да су били економске намене. Није искључено и њихово коришћење за спавање у летњим месецима, или у случајевима када се породица увећала и за све чланове није било довољно места у породичној кући.²⁴

У средњем веку кућа је углавном била намењена становању једне породице, од 4 – 5 чланова, а простор је био организован тако да задовољи различите потребе укућана. Мале површине кућа, посебно у време установљавања сеоских и градских насеља, условљавале су крајње економичан приступ у уређењу. Уопштено, унутрашњи простор у кући делио се на мушки и женски (*a*, *b*) (Сл. 8). У женском делу (*a*) налазила се пећ и место за спавање (1, 2), док је мушки део (*b*) садр-

²¹ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 120.

²² Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1977.

²³ Археолошка истраживања нису објављена.

²⁴ Г. Милошевић, *нав. дело*, 199 – 201; Г. Милошевић, М. Поповић, *Живот на селу, у: Приватни живот у српским земљама средњег века* (ед. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић), Београд 2004, 64 – 80

жавао радни и култни простор (3, 4). Послови везани за простор око пећи и неки занати у женском и мушком делу наметали су поделу простора куће у другом правцу, према намени. У том смислу простор се делио на радни и гостински (*c*, *d*). Радни простор (*c*) обухватао је део око пећи и место одређено за обављање неких занатских послова (1, 3). У гостинском делу (*d*) налазила се постеља и култни угао (2 и 4). Подела простора, наглашена само у организацији послова, представљала је почетак и физичког одвајања и стварања вишепросторних јединица.²⁵ Послови ван кућа, у двориштима и окућницама, по свој прилици, нису били уско подељени на мушке и женске и највероватније да су сви радно способни чланови домаћинства доприносили да једна породица и читаво насеље преживи све недаће које су потицале од климатских непогода, ратова и пљачки.²⁶

Крајем XIV и почетком XV века у централним областима Балкана, па самим тим и на простору Понишавља, наглашена је више разлика у величини и организацији између градске и сеоске куће. Градске куће су надземне, са конструкцијом зидова од брвана или талпи. У организационом смислу кућа може бити једнопросторна или више просторна, а забележена је и појава трема, како је то археолошки испитано на локалитету Трговиште код Новог Пазара.²⁷

Време османлијске власти – Освајање централнобалканских простора и успостављање османске власти представља преокрет у политичком систему који се у великој мери одразио и на развој насеља, па самим тим и на развој кућа. Разлике у величини и организацији сеоских и градских кућа више су наглашене, а значајно место у развоју куће има и религијско опредељење становништва. Појединим градским насељима са већим бројем муслиманског становништва додељиване су посебне повластице. Овакав званични став Порте утицао је на развој куће хришћанског и нехришћанског становништва, посебно у периоду позног средњег века. Један општи тип варошке и градске куће, обogaћен варијантама, доминирао је и повезивао све крајеве Османског царства.²⁸

Градска и варошка кућа у периоду османлијске власти на тлу Србије развијала се под непосредним утицајем стамбене архитектуре оријенталног типа. Зграде су обично биле спратне. Основе спрата и приземља биле су у потпуности различите. У приземљу се налазила

²⁵ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 161; I. Pleinerová, *Březno. Vesnice prvňích Slovanů v severozápadních Čechách*, Praha 1975, 48, T. VII

²⁶ Г. Милошевић, М. Поповић, *нав. дело*, 64 – 80

²⁷ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 173 – 180.

²⁸ Г. Милошевић, *Становање у граду и на селу*, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (ед. А. Фотић), Београд 2005, 142 – 172, А. Дероко, "Народно неимарство, II", Београд 1956, 515.

кухиња, просторије за зимско становање и оставе.²⁹ Приземље, зидано каменом, деловало је затворено и неприступачно према спољашности. Просторије на спрату биле су распоређене око централно постављеног простора – хола. Средишњи део хола – *диванхана*, издвајала се наглашеним денивелацијом пода, а понекад је била издвојена и конструкцијом у односу на остали део спрата. Диванхана је обично била окренута према башти и служила је за окупљање породице и пријем гостију.³⁰ Старији тип кућа био је затворен према улици, док се од 17. века прозори постављају и према улици, како на спрату, тако и у приземљу. На спрату је јасно подвучена граница у организовању два дела; мушког (*селамлук*) и женског (*харемлук*). Уређење просторија било је једноставно и једнообразно, што је омогућавало брзе промене намена; од трпезарије до пријемне и спаваће собе.³¹ У првим годинама исламизације на простору централног Балкана у оваквим кућама живело је становништво муслиманске вероисповести. Временом, и немуслиманско становништво прихвата куће оријенталног типа и прилагођава их свом друштвеном положају, обичајима и вери. Вишевековни суживот на који су били упућени муслимани и немуслимани свакако да је имао повратни утицај када су у питању уређење и изградња куће. Временом се тај изглед уједначио, па се куће међусобно нису битно разликовале. Ни унутрашњи распоред кућа није био много различит, и по свој прилици само су куће најбогатијих или признатијих немуслимана садржавале у пуној мери распоред у коме су били раздвојени *селамлук* и *харемлук*, односно гостински и породични део.³²

И на простору Понишавља током 17. и 18. века запажају се слични услови за образовање, односно обнављање градских услова живота. Међутим, у првим годинама успостављања османлијске власти обнављање градског живота било је неуједначено и споро, а услови становања у појединим насељима нису били на завидном нивоу и нису се битно разликовали од живота у средњовековним кућама. Ни мало ласкав опис куће једног паше у Нишу оставио је Ханс Дершвам, приликом проласка кроз град 1553. године:

²⁹ Н. Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo, 1983, 87.

³⁰ Ђ. Петровић, *Доксати и чардаци у народној архитектури*, Београд 1965, 19; Дероко, *Народно неимарство*, II, Београд 1968, 9; Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 48.

³¹ М. Злоковић, "Утицај истока на нашу фолклорну архитектуру", *Уметнички преглед* 10 (Београд, децембар 1940) 261-262. Уп. D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521 – 1867*, Beograd 1977, 132.

³² G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, 429-451; S. Faroqhi, *Men of modest substance. House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, 154, 165-166.

"Преноћишите нам је било у кући неког умрлог наше, која је била пространо ограђена, као сељачко двориште, једним зидом од иловаче или непечене цигле. На улазу у двориште била је велика капија, а поред ње соба са једним огњиштем и стаја за неколико коња. Према капији била је дрвена кућа подигнута на некој старијој згради и зидинама. Коњушница није била у пола саграђена. Кућа је имала две ћелије са огњиштем, а у средини ходник, све отворено, без патоса и нарочитог тавана. Али је имала пријатан поглед на планине. Пред кућом или према њој, преко улице, било је исто тако пространо ограђено двориште са такође дрвеном сељачком зградом за жене истогa наше."³³

Јасно је наглашена подела на мушки и женски део у организацији становања, као и оскудно уређење дрвених кућа са отвореним огњиштем у једној од просторија. Опис турске куће Ханса Дершвама могао би се тумачити као одраз имовног стања власника, које, очигледно није било на завидном нивоу. На другој страни могло би се претпоставити да Ниш до средине 16. века још увек није добио изглед развијене оријенталне вароши и да се у насељу тек обнављала трговина и занатство.³⁴

Устаљивање турске власти и поновно успостављање трговине и заната у 17. веку одразило се и на развој Ниша како се то најбоље види у записима путописаца из познијих периода. Тако Мишел Кикле 1658. године пише: *"Ми одседосмо код Дели Али-бега, у веома лепој кући."*³⁵ И Евлија Челебија 1660. године бележи да *"Међу сарајима најбољи је Али-аге. У даљем тексту пише да су и други оџаци у добром стању."*³⁶ Занимљив је, такође, један нешто млађи опис куће у Нишу, из 18. века. Неки хаџи Ахмед, син Алије, мерач на нишком ђумруку, имао је у махали Балија Једрењанина кућу подељену у две авлије и *"унутра: мутвак, ћилер, оџаклију и пећ под кровом од ћерамиде, башта и авлија. Споља (на сокаку): оџаклија покривена ћерамидом, камена магаза на спрат, стаја и авлија"*.³⁷ Из наведених описа се тешко може шта детаљније закључити о изгледу и конструкцији кућа, али се може претпоставити да је било сиромашних и богатих власника и код хришћанског и нехришћанског становништва и да су они градили кућу и окућницу у складу са својим имовним стањем (Сл. 9).³⁸

³³ Т. Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI-XVII века", *Историја Ниша*, I, Ниш 1983, 182.

³⁴ Г. Милошевић, Становање у граду и на селу, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (ед. А. Фотић), Београд 2005, 142 – 172.

³⁵ Т. Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI-XVII века", 191.

³⁶ *Исто*, 193.

³⁷ Р. Тричковић, "Урбани развитак Ниша у XVIII веку", *Историја Ниша*, I, Ниш 1983, 255-256.

³⁸ Р. Финдрик, *Народно неимарство*, Београд 1994.

Насупрот градској кући, *сеоска кућа* из османлијског периода задржала је основне одлике средњовековних стамбених објеката. У унутрашњем распореду запажају се једнопросторне, вишепросторне, као и куће са тремом. У већини случајева ради се о једноставним једнопросторним зградама скромног изгледа и ентеријера, са отвореним огњиштем на средини *куће*.³⁹ Унутрашње уређење сеоских кућа било је веома једноставно и на први поглед сиромашно, без таваница. Средишње место заузима отворено огњиште, оивичено већим комадима камена. Огњиште код дводелне куће налази се уз преградни зид, према соби. У Поморављу, источној Србији, на Косову и делом у Војводини био је у употреби од давнина познат бондручни систем градње, који се приписује мајсторима из југоисточних и јужних крајева. Најпростији облик бондручне конструкције (*плетара*) је скелетни систем од стубаца побијених у земљу са испуном од оплетеног прућа. Код сложенијег система градње скелетни зид поставља се на греду темељачу. Богата етнографска грађа и записи путописаца, са краја 19. и почетка 20. века, указују на облике и организацију ових кућа.⁴⁰

Могло би се рећи да је код градских и варошких кућа под утицајем оријенталне куће приватност доминирала, чак и у оним кућама када у организацији нису биле посебно издвојене женске – приватне просторије од мушких – јавних. Затвореност према спољашности наглашена је и код мешовитих стамбено – занатских кућа постављених уз улицу, код којих су интимнији простори укућана окренути ка баштама и вртовима. Код сеоских кућа ова приватност дуго није била могућа, услед скучености простора, бројних чланова породице и честе промене места. Приближавање села граду и стварање новог мешовитог сеоско-занатлијског слоја омогућавају да "варошки", односно "оријентални елементи" утичу на издвајање приватног од јавног и у кућама сеоског порекла.⁴¹

Изложена грађа о облицима и конструкцији кућа у области Понишавља указује на опште типове објеката који се у различитим периодима јављају и на тлу Србије. Ови типови кућа могу се грубо груписати у две основне групе и то:

- објекте једноставних основа са дрвеном конструкцијом зидова од брвана или плетера и

- објекте сложене основе са конструкцијом зидова од чврстог материјала или дрвене грађе.

³⁹ Р. Финдрик, "О простору сеоске куће", *Саопштења XIV* (1982) 143-162; Којић, *Стара градска и сеоска архитектура*, 24.

⁴⁰ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 211 – 217.

⁴¹ Г. Милошевић, *Становање у граду и на селу*, 142 – 172; Н. Пешић-Максимовић, *Примери високог домета у развоју моравске куће*, *Зборник* 13 – 14, Ниш 2005, 175 – 188; Љ. Тојага-Васић; Ж. Стојчевић-Драгичевић, *Народно градитељство у Белопаланачком крају*, *Зборник* 13 – 14, Ниш 2005, 189 – 196.

Првој групи могу се приписати куће откривене на локалитетима Бубањ код Ниша, Нишка тврђава, као и на Медијани код Ниша и оне се датују у различите историјске периоде. Праисторијски и средњовековни објекти представљају општи тип куће који се развијао на одређеном степену развоја и градитељског знања и представља почетак у развојном путу ових објеката. Касноантичке куће на Медијани су економског карактера или стамбени објекти становништва радно везаног за царско имање.

Другој групи припадају објекти сложене основе централног распореда, где је наглашено груписање просторија. У касноантичком периоду груписање је изведено око дворишта, а у средњем веку око хола. Централно постављена просторија са апсидом – триклинијум код касноантичких вила и диванхана код кућа оријенталног типа, представљају заједнички мотив у организацији основе. Има индиција да је овакав начин организације простора стамбених објеката био познат на тлу Балканског полуострва и у средњем веку. На то нас упућују остаци зграда откривених у Крушевачком граду, у подграђу Маркових Кули код Прилепа и у граду Чрнче – Водно код Скопља. Зграде у Прилепу и Водну датују се у 11. и 12. век, док је грађевина у Крушевцу приписана времену кнеза Лазара. У свим примерима објекти су сличних димензије и унутрашње диспозиције и у питању су репрезентативне зграде монументалних величина, намењене за становање или боравак властеле, високих чиновника, владара или дворана.⁴²

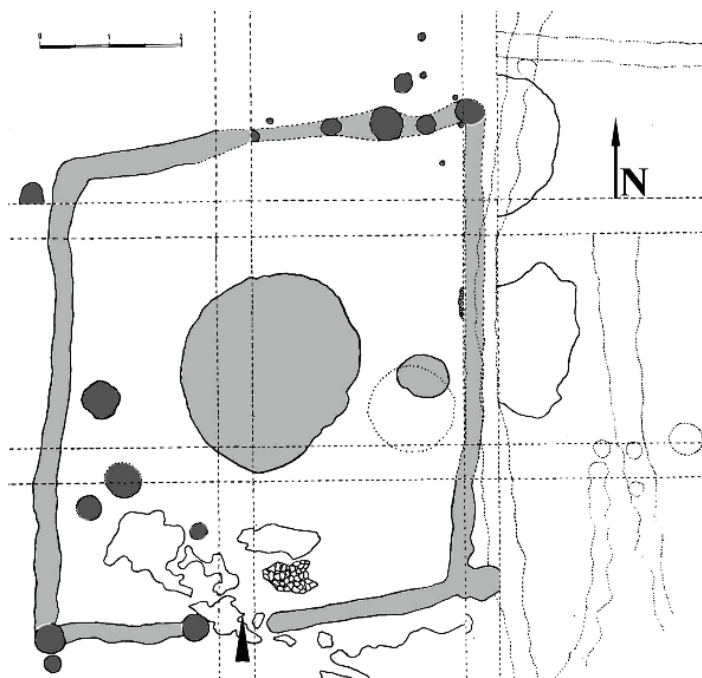
На основу свега неведеног могло би се претпоставити да је груписање просторија око централног дворишта или хола омогућавало веома добру организацију просторија и њихову међусобну комуникацију на једној страни, као и могућност исказивања умешности градитеља којим се постизала репрезентативност и издвајање у односу на остале слојеве становништва. Какав је однос између сачуваног античког наслеђа и развоја куће оријенталног типа за сада је у домену претпоставки и захтева подробнија истраживања порекла оријенталних кућа типа киоска, односно повратног утицаја затеченог становништва на тлу Мале Азије и новодошлог исламског становништва у 7. веку.

Резиме

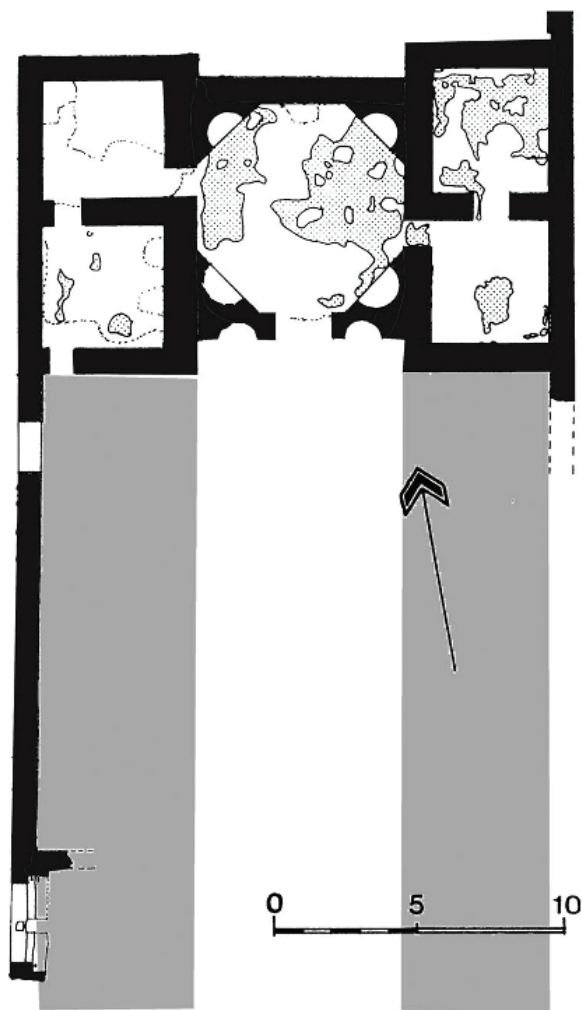
Куће у Понишављу развијале су се током различитих историјских раздобља под сложеним друштвеним и привредним условима, али без посебних специфичности у односу на развој стамбених објеката у

⁴² М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца*. Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 15, 18-19, сл. 4-4а; Т. Polak, *Sredniowieczne techniki budowlane w Macedonii w swietle badan warowni Markovi Kuli w Prilepie*, Warszawa 1987, 62-63, 152, Rys. 113; И. Микулчић, *Старо Скопје со околните тврдине*, Скопје 1982, 131-132, сл. 73.

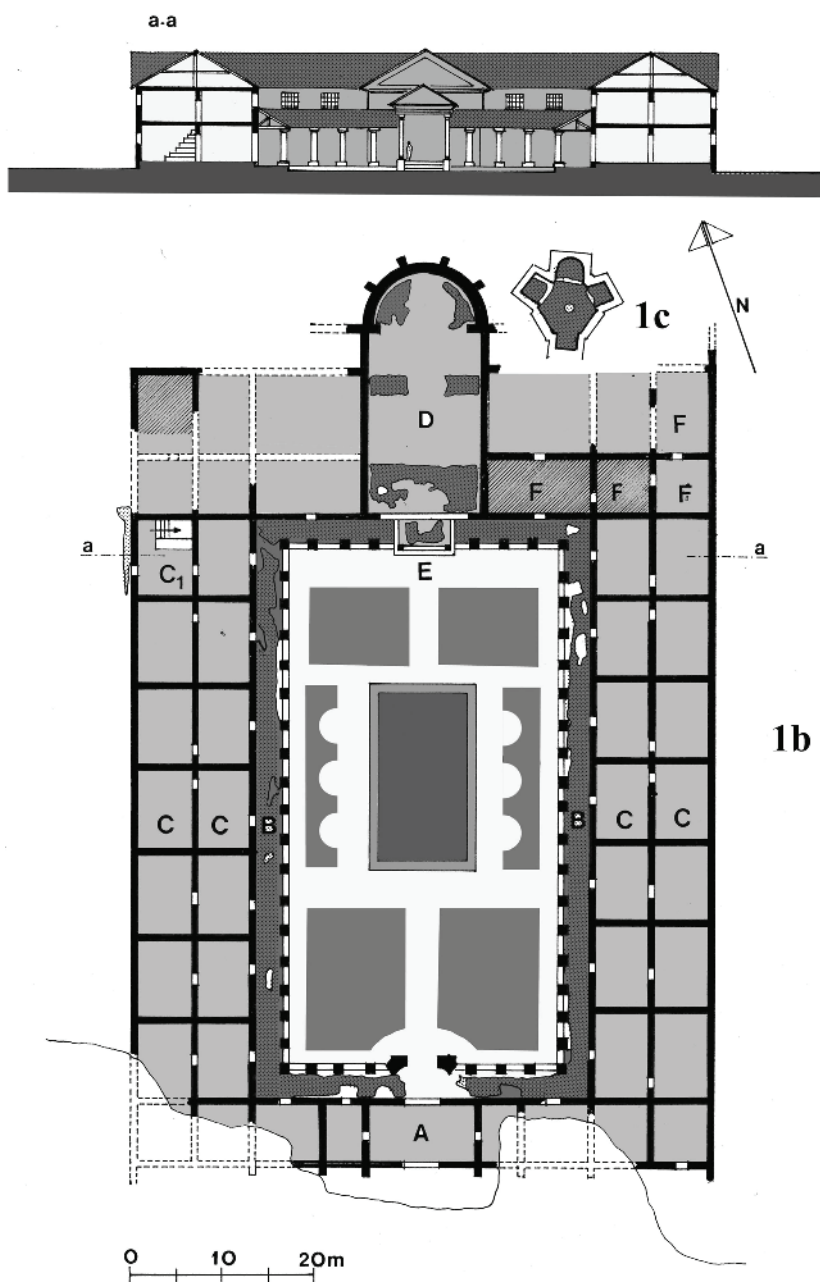
другим областима Централног Балкана. Степен археолошки испитаних кућа на овом простору је готово занемарљив и у овом тренутку се располаже са незнатним бројем примера. Основну грађу за анализу развоја куће пружају археолошка истраживања са локалитета Бубањ код Ниша, грађевина са октогоном испитана у непосредној близини Нишке тврђаве, остаци касноантичких вила на Медијани код Ниша, вила у Ремесијани и више примера описа аустријских путописаца из 16 – 18. века, као и богата етнографска грађа. На основу наведених примера уочава се да је развој кућа у области Понишавља био у складу са општим развојем стамбене архитектуре на тлу Србије у различитим периодима. Куће су сврстане у две основне групе и то: објекте једноставних основа са дрвеном конструкцијом зидова од брвана или плетера и објекте сложене основе са конструкцијом зидова од чврстог материјала или дрвене грађе. Првој групи могу се приписати куће из праисторије и из средњег века као и поједине касноантичке куће и зграде економског карактера са Медијане. Другој групи припадају објекти сложене основе централног распореда, где је наглашено груписање просторија и које се јављају код касноантичких вила испитаних на простору античког Наисуса и Ремесијане, али и код зграда оријенталног типа забележених на простору Понишавља.

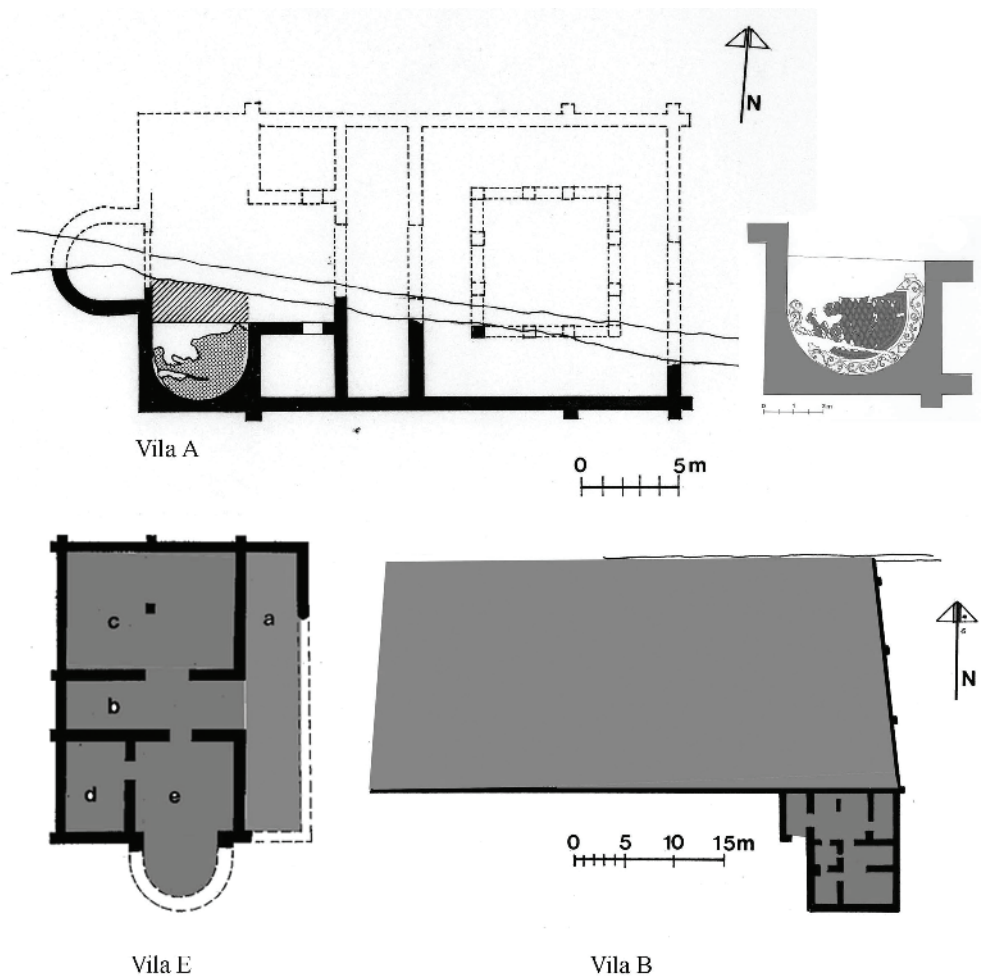
Сл. 1. Локалитет Бубањ код Ниша, основа куће, према М. Гарашанин, Ископавања на Бубњу код Ниша, Претходни извештај за 1954 – 1956. годину, *Старинар* 7 – 8 (1956 – 1957), 270, Сл. 1.

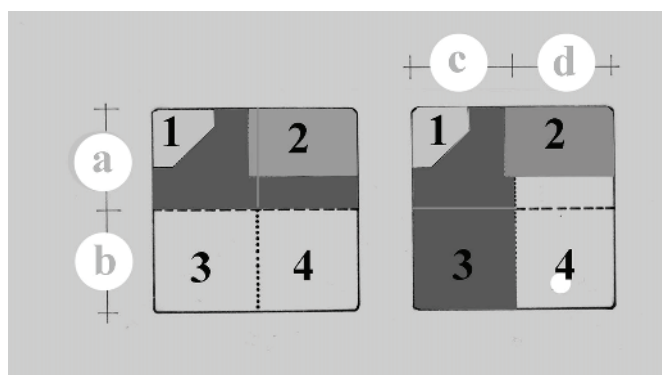
Сл. 2. Ниш, Локалитет Градско поље, основа грађевине са октогоном, према Г. Милошевић, "Италијански план" Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града; *Ниш и Византија III* (ед. М. Ракоција), Ниш 2005, 155, Сл. 5

Сл. 3. Ниш, Медијана, основа виле са перистилом, основа и реконструкција северног дела виле, према Г. Милошевић.

Сл. 5. Виле на Медијани, Г. Милошевић, према Документацији Археолошког института у Београду.

Сл. 8. Унутрашње уређење средњовековне куће.
а) женски део; б) мушки део, ц) радни део; д) гостински део;
1. пећ; 2. кревет; 3. радни део; 4. култни део, према I. Pleinerová, *Březno. Vesnice prvích Slovanů v severozapadních Čechách*, Praha 1975, 48, T. VII.

Сл. 9. Кућа Хаџи-Тодоровића у Нишу, око 1820. године, према Р. Финдрик, *Народно неумарство*, Београд 1994, 145, сл. 131.

Сл. 10. Село Гркиња у источној Србији, кућа са тремом и чардаком, према Р. Финдрик, *Народно неимарство*, Београд 1994, 87, сл. 72.

Gordana Milošević, Belgrade

HISTORICAL DEVELOPMENT OF A HOUSE IN THE NIŠAVA AREA – THE SHAPES AND WAY OF BUILDING

Abstract. *The paper discusses the shapes of houses in the Nišava area with a special emphasis on house building in ancient Naissus. The shapes of houses are classified according to the organisation and interior room arrangement. The buildings of simple foundations and construction are separated from those with central arrangement. The similarities in the building of houses in prehistory and Middle Ages and house organisation in late antiquity and late Middle Ages are noted.*

Key words: *The Nišava area, house, archeology, historical development, habitation.*

СТАЊЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА НИШКОГ КРАЈА

Апстракт. *Рад је настао на основу теренских истраживања традиционалног народног градитељства 2002. и 2005. године, у селима нишке општине. Реч је о архитектури блиској човеку, његовим, свакодневним, ритуалним, социјалним и естетским потребама.*

Кључне речи: *градитељство, село, потребе, човек.*

Недовољно познавање традиционалног народног градитељства, довело је до његовог убрзаног нестајања. Скромни по димензијама, неупадљиви по материјалу и детаљима, притом са несумњивим споменичким вредностима, ови објекти су годинама и од стране стручњака конзерватора стављани у други план. Традиционална архитектонска школа заступала је становиште да се само ремек-дела могу сматрати вредним архитектонским остварењима, док грађевине којих је било у далеко већем броју и у којима је становала већина становништва нису сматране вредном архитектуром.

Прво веће рекогносцирање народног градитељства у селима општине Ниш обављено је 2002. године, и то у оквиру пројекта рекогносцирања подручја инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске.¹ Том приликом обрађена су 23 села и у њима евидентирано и фотографски забележено око 70 објеката. Октобра 2005. године је у оквиру пројекта *Еколошка истраживања заштићених природних добара Сићевачке и Јелашичке клисуре* извршено још једно мање рекогносцирање, којим је обухваћено пет села.² Резултати рекогносцирања указују на веома богат фонд народног градитељског наслеђа, који је осим ретких изузетака препуштен пропадању. Најдрастичнији пример је напуштено село Коритник, изнад Нишке Бање. Следећи корак је

¹ Истраживање је реализовано у сарадњи Републичког завода за заштиту споменика културе, Завода за заштиту споменика културе Ниш и Народног музеја у Нишу.

² Истраживање је реализовано у сарадњи Републичког завода за заштиту природе у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе Ниш

техничко снимање највреднијих објеката, како оних који су у добром стању, тако и оних који нестају, чиме би била остварена заштита кроз документацију а затим и предложене мере заштите, презентације и ревитализације. То се посебно односи на села са већом густином очуваног народног градитељства, у која се се убрајају: Сићево, Островица, Горњи Матејевац, Кнез Село, Студена, Чукљеник и Каменица. Овај простор, поред народног градитељског наслеђа, располаже и великим бројем археолошких и сакралних споменика, што заслужује посебну пажњу заштите, ради очувања просторног и културног идентитета читавог краја.

Зграде из овог фонда културног наслеђа у најопштијем смислу, настале су у нашој релативно блиској прошлости – крај 19. и прва половина 20. века, са ретким изузецима и прва половина 19. века, што указује на градитељски замах настао после ослобођења ових крајева од турске власти. До средине 20. века одржао се континуитет у градитељској традицији. На њихов развој утицали су истовремено различити чиниоци: поднебље, тло, историјски услови, миграције, начин привређивања и присуство мајсторских дружина – печалбара из Запаља и Црне Траве, који су собом донели искуство у грађењу. Материјал за грађење коришћен је из природног окружења: земља, дрво, камен. Дрвени скелетни систем градње са различитим врстама испуна (плетер, кованица, тугла), зависно од времена градње, основна је градитељска одлика на овим просторима. Преовлађује земља, што се огледа у њеној употреби у различитој форми: тугла, ћерамида, блатни малтер. У Сићеву и Чукљенику је више био у употреби камен, с обзиром на то да га има у изобиљу. Кровови су четвороводни, а код кућа неправилних основа и вишеводни са карактеристичним "коминима" од плетери и блатног малтера, покривеним двоводним кривићем. Ређе се јављају тросливни кровови са забатом на страни према нагибу терена. Стрехе су врло често пажљиво опшивене, равних линија или заобљене (сл. 4). Кровни покривач је за све врсте зграда ћерамида. У најопштијем смислу, ови објекти припадају балканској архитектури. Међу њима разликујемо куће са тремом (ајетом) и без трема, приземне (без подрума), делом над подрумом и спратне са подрумом у приземљу испод целе површине стамбеног дела (Доњи Матејевац). Подигнуте су на равном или искошеном терену. У сваком случају, прате облик и нагиб терена. У основи су дводелне, троделне и вишеделне. Основа се временом развијала и мењала, тако да су од правоугаоне добијене: основа у облику слова "Г" (куће Коцића у Јелашници) и правоугаоне са истуреним и посебно наткривеним средишњим тремом. Код изузетно збијених села облик улице и терена условио је и појаву неправилних основа (Малча, Матејевац, Кнез Село, Каменица). Све варијанте проистекле су из преградње дводелне или троделне основе, односно дозиђивањем уз постојећу основу. Једна од најважнијих просторија је "кућа", из које је најчешће омогућена комуникација са осталим просторијама. У "кући" је

огњиште, старија огњишта су отворена, облика круга уоквиреног камењем и још увек се могу наћи у околини. Новијег датума су огњишта озидана ћерпичем, са полукружним отвором за ложиште, постављена уз преградни зид. Свака "кућа" је опремљена наћваром – дрвеним сандуком за брашно, водником, долапом, рафом, вршником, земљаним посуђем (грне, врчва, тенџера). Посебно место у организацији простора заузима гостинска или славска соба. У њој је славска икона, а од намештаја дрвене клупе, славски сто, кревет, раф и ковчег – сандук за ношњу, у коме је невеста доносила мираз. Користи се за спавање, иако јој је намена пре свега ритуална. Оно што посебно издваја овај тип куће су тремови, првобитно равних линија са дрвеним, ручно тесаним стубовима (сл. 1), а у каснијем периоду и тремови са луковима (сл. 2). Поред куће налазе се следећи помоћни објекти: плевња, амбар, кош, штала, тако да се у оквиру окућнице задовољавају све потребе домаћинства.

У анализи традиционалне куће веома је важно да се сваки објекат посматра као активни, живи организам, у чијим се детаљима препознају елементи из свакодневног ритуалног живота. Из тога произилази да је кућа много више од склоништа и градитељског дела. То је, пре свега, простор у коме се одвијају најважнији догађаји из живота сваког појединца. Такође, кућа је и репрезент и слика прихватљивих друштвених стандарда. Посматрана као микрокосмос кроз породицу и породичне односе, она представља препознатљиву слику друштвене организације. У симболичком смислу она је средиште света и пружа потпуну заштиту укућанима, што је видљиво у многим детаљима, почев од припремних радњи код подизања куће, које се пре свега односе на одабир здравог, осунчаног, сувог "оцедитог" места, а који се одвија по прецизно утврђеним правилима. Почетак градње је такође праћен одређеним ритуалним радњама, пре свега укопавањем жртве у виду главе јагњета, петла, а у новије време и бацањем новчића. Целокупна окућница око које је ограда од плетера, камена или тараба са "големом" и "малом" капијом на улазу, означава заштитни оквир и границу између унутрашњег и спољашњег. Сам улаз у кућу, трем, врата и праг, такође је гранична линија. У ранијим друштвима често су се на улазе или прозоре вешале амајлије да штите кућу, на исти начин као што штите људе. Веома је распрострањено веровање да се сви отвори и границе свега што је посвећено – било да су то отвори људског тела или граничне површине простора које је човек саградио, сматрају животном важним и рањивим. (Прусин и Трејвис – Прусин, Травис у једном спису о уметничким рукотворинама Западне Африке). Један од највреднијих и најупечатљивијих примера код нас је амбар у Сићеву Драгана Марковића, са приказом змије у дуборезу, на довратку "ајета", која поред естетске има и функцију апотропејона – заштите жита. Тело змије прати лучни облик врата. Представљено је двоструком плетеницом која се у доњем делу обострано завршава двема извијеним главама

са исплаженим језицима (сл. 6). Мотив змије, као што је познато, има порекло у дубокој старини многих народа. У нашем народу посебан третман има "чуваркућа" или "кућарица". Верује се да кућа која нема "кућарицу" нема среће ни напретка. Позната је и "пољарица" – житни демон. Поља и виногради у којима живи "пољарица" заштићени су од града, јер се она бије са алама које предводе градоносне облаке.³

Посебан значај придаје се просторијама ритуалног карактера: славској соби, о чијој намени говори и сам назив, и "кући" са огњиштем, коме се указује посебно поштовање, око кога се свакодневно окупљају укућани и одвијају обреди током године. Огњиште над ложиштем увек има капу "комин", преко кога се успоставља веза са оностраним.

Као карактеристичан архаични елемент издвојила бих и врата на наспрамним странама и то: главна велика на источној страни, где се рађа сунце, кроз која се уноси бадњак, доноси новорођенче, уводе сватови, и тзв. мала или "мртвачка" на западној страни, у чијем се правцу метлом сакупља а затим износи смеће и по правилу износи покојник. Очигледна је тежња човека да се кроз овако прихваћен ред обезбеди потпуна физичка и ритуална заштита укућана. Поред симболичког и заштитног момента, присутна је и специфична естетска категорија.

Украси на зградама изведени су на начин који није утицао на облик и начин грађења. Украшавани су највише тремови и то једноставним профилисањем и урезивањем линија, што представља уобичајен детаљ на стубовима и "јастуцима" (хоризонтална дрвена подвлака изнад стуба). Хоризонталне линије су у функцији ограничавања различитих поља – проширења у горњем делу стуба и на крајевима "јастука". Сложенији украси на трему су: опшивке на стубовима (дирецима), профилисане дашчице на огради, пажљиво обрађена капијица са стубићима на чијем је врху карактеристичан обли украс тзв. јабука, ређе дуборез (сл. 5), и свакако лукови названи лажним због тога што немају конструктивну већ само декоративну улогу. Постоји мишљење да су лукови настали угледањем на сводове старијих средњевековних сакралних грађевина.⁴ У ентеријеру се као декоративни елементи издвајају таванице од "шашоваца" (унизаних дашчица на перо и жлеб, којима се таване собе изнутра), а од мобилијара пре свега ковчег за ношњу са изрезбареним геометријским и флоралним мотивима (сл. 3).

Традиционална кућа је и архитектонски израз, смештен у природној околини. Она је непретенциозна, уклопљена у природни амбијент, просто као продужење природе. Апсолутна хармонија са природним окружењем, али и хармонија делова унутар саме куће тако повезаних, где се ништа не би могло додати ни одузети а да се не наруши постојећи склад. Управо у овом складу, једноставности и заокружености

³ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970. стр. 145.

⁴ Р. Финдрик, *Народно градитељство*, Сирогојно, 1994. стр. 90.

и јесте лепота стварања. Захваљујући вештини и креативности, али и осећају за меру анонимних градитеља, створена је архитектура блиска човеку, његовим свакодневним, као и ритуалним, социјалним и естетским потребама.

Сл. 1. Кућа са развијенијим тремом без лукова - Сићево

Сл. 2. Кућа са тремом украшеним луковима – Сићево.

Сл. 3. Ковчег за ношњу – Сићево.

Сл. 4. Детаљ из Сићева.

Сл. 5. Детаљ са амбара у Сићеву.

Сл. 6. Приказ змије на вратима амбара у Сићеву.

Žiža Stojičić Dragičević, Niš

CONDITION AND CHARACTERISTICS OF NATIONAL ARCHITECTURE OF NIŠ AREA

Abstract. *The work was created based on terrain research of traditional national architecture in the villages of Niš municipality, conducted in 2002 and 2005. It is about architecture close to man, his everyday, ritual, social, and esthetic needs.*

Key words: *architecture, village, needs, man.*

ТРАДИЦИОНАЛНА СРПСКА АРХИТЕКТУРА У ДЕЛУ МЕЂУРАТНОГ АРХИТЕКТЕ БРАНИСЛАВА КОЈИЋА И ОДНОС НАШЕГА ВРЕМЕНА ПРЕМА ЊЕГОВОМ ДЕЛУ

Апстракт. Аутор се у напису бави проблемом односа између традиционалне српске архитектуре и модерних токова у међуратном градитељству, тачније, присуством традиционалног у делу угледног међуратног српског архитекте, академика Бранислава Којића. Суштина Којићевог креативног интересовања садржана је у истраживању могућности за успостављање односа између традиционалног, као изворног, истинског отиска стварнога живота, и модерног, као истинског јединства форме и функције. Таквим схватањем односа између традиционалног и модерног и његовом реализацијом у појединим архитектонским делима, Којић се приближио идејама једног од главних протагониста модерне архитектуре – Ле Корбизјеа.

Кључне речи: архитектура, традиционално, модерно, Б. Којић, девастација, заштита.

Традиционална архитектура у културном миљеу било које нације представља најпотпунији израз онога што је креативно у неимарској делатности. Из ње се као из отворене књиге могу докучити различита сазнања о природном окружењу у којем она настаје, о техникама и процесима грађења, материјалима, идејама градитеља, о политичкој, културној и историјској средини.

Готово сваки од њених примера показује, у мањој или већој мери, колика је била креативна снага ствараоца, лепоту открића, пут у духовност грађења, резултате и наде. Речју, архитектура јесте један од облика историје записане у материјалу – облик који говори и када умину људи и предања.

Не мали број знаменитих српских архитеката који су деловали између два светска рата оставио је у својој пракси добре примере стваралачког односа успостављеног између традиционалне архитектуре –

тачније њеног фолклорног тока, и модерног схватања градитељства¹. Реч је углавном о веома функционалним објектима на чијим фасадама су примењени одређени мотиви народног градитељства (трем, аркаде, нише, дократи, камени блокови, четвороводни, или двоводни облик крова...), зависно од његове регионалне припадности. Разуме се, такви објекти тражили су посебне услове: слободну елевацију, врт и двориште, самосталност објекта изван блокова, због чега је постојала логична потреба за увлачењем објекта унутар дворишта и, самим тим, потреба за одступањем у односу на регулациону линију.

У тој групи архитектата значајно место припада управо, академику Браниславу Којићу,² ствараоцу који је не мали број објектата реализовао у Србији и јужној Србији управо у духу избалансираног односа између фолклорног и модерног³.

У Лесковцу је извео два стамбена објектата, од којих је породична кућа адвоката Тодора Чичановића сјајан пример синтезе традиционалног и основних постулата ране модерне. У елаборацији овога објектата Којићу је све ишло на руку. Пре свега, инвеститор Тодор Чичановић му је оставио велику креативну слободу у формулацији облика. У писму којим је образложио шта очекује од Којића Чичановић каже следеће: *"Зграда треба да буде модерна, хигијенска, светла, и пространа за удобан живот једне породице интелигената. Да ли ће зграда*

¹ Ту групу градитеља понајбоље репрезентују имена Бранислава Којића, Момира Корунковића, Александра Дерока, Јанка Шафарика, Григорија Самојлова, Ђуре Бајаловића, стваралаца који су оставили изузетно вредна дела у међуратном српском градитељству.

² Бранислав Којић рођен је 1899. године у Смедереву. Основну школу и пет разреда гимназије завршио је у Београду. После окупације повлачи се са српском војском преко Албаније и стиже као избеглица у Француску. Током 1916. био је ђак Француског лицеја у Поатјеу, а затим је завршио српску гимназију у Ници 1917. У јесен 1917. по сопственом избору упућен је на припреме за упис на Високу техничку школу (Ecole centrale des Arts et manufactures) у Паризу. Током 1918, положивши пријемни испит, отпочео је студије које је завршио 1921. Радио је у Архитектнском одељењу Министарства грађевина, затим је изабран за асистента професора Николе Несторовића на Архитектонском одсеку Техничког факултета Универзитета у Београду. Ванредни професор постао је 1946, а редовни 1950. године. Дописни члан САНУ постао је 1955, а редовни 1963. године. Бавио се научноистраживачким радом: *балканском профаном архитектуром и сеоским градитељством, проблемом руризма - регионалног просторног планирања разних типова села у Србији, проблемом осветљења - дневног осветљења*. Умро је у Београду 1987.

³ У Београду: своју породичну кућу и кућу инж. Миодрага Маринковића, Николе Ђорђевића, у Буковичкој Бањи, Параћину, затим Планинарски дом на Копонику. У Скопљу је, у периоду између 1930. и 1934. године, остварио два изузетно значајна објектата, нажалост уништена у послератним временима; реч је о *Студентском дому краља Петра Првог Ослободиоца и Дечијем дому краља Александра I*.

бити на регулационој линији или повучена у дворишту (sic.), и да ли ће бити приземна или спратна, оставља се пројектанту да одлучи и изрази у варијантама – скицама.

Стил: слободан. Ипак зграда са кровом."⁴

Којић је адвокату Чичановићу доставио три варијанте диспозиције његове породичне куће у односу на плац, а одабрали су ону, прву, која је била увучена у односу на регулациону линију улице. Тиме је добијен парковски формулисан предпростор испред фасаде и истовремено је читава грађевина била окружена баштом. То је Којићу омогућило да у једном објекту срећно споји два принципа. Управо у овом објекту, кога чине фолклористичке реминисценције на традиционалну форму српске куће видне у њеном задњем делу (у четвороводном крову, профилацији димњака и прозора, врсти кровног покривача – бибер црепу), који је био намењен становању, и елементи модерне, на фронту грађевине окренутом улици, дефинисани безорнаменталном фасадом и слободним аранжманом основе објекта, Којић се својим идејама приближио идејама једног од главних протагониста модерне архитектуре, Ле Корбизјеу – његовој идеји о сажимању традиционалних функционалних решења и ликовних облика⁵.

Нажалост, време по завршетку другог Светског рата није било наклоњено репрезентативним делима међуратних српских архитеката. Мноштво објеката је порушено, уступајући место одбојним, сивим комплексима соцреалистичке архитектуре намењеним масовном становању. Многи објекти су преправљени и девастирани. Сетимо се само суд-

⁴ Преписка између Тодора Чичановића и Бранислава Којића из фебруара 1937. Тачније, писмо у којем Чичановић веома прецизно наводи шта очекује од пројекта. У даљем тексту инвеститор обавештава какве су потребе породице за просторијама и да у оквиру куће ваља планирати и адвокатски биро, али тако да клијенти не сметају породици и обратно. Преписка се, заједно са пројектом, чува у Заоставштини Бранислава Којића у Музеју науке и технике – музеју архитектуре у Београду. Увид у заоставштину остварен љубазношћу колегинице Снежане Тошеве.

⁵ То је у ствари суштина Којићевог интересовања у успостављању односа између традиционалног и модерног. Њега у наслеђу не интересује монументално и сакрално, већ оно што "припада истинској архитектури народа која је отисак стварног живота и трајања". Када је реч о модерној архитектури која је лишена орнаментата и формализма, она је за Којића, такође, како је говорио, "истинска архитектура јер код ње сваки облик има своје образложење у функцији и своје објашњење у конструкцији". Разуме се да је Којић извео значајан број објеката у духу модерне. У Београду: Хируршки павиљон, пословну зграду Борбе, стамбену зграду Николе Хаципоповића у Хиландарској улици, стамбену зграду др Драгутина Ђурића у Призренској улици; у Скопљу: зграду основне школе; у Лесковцу породичну кућу трговца текстилом Љубе Маринковића; у Нишу стамбену зграду на углу Страхињића Бана и Вождове; у Нишкој бањи вилу *Ерна*. Инвеститор и власник оба објекта био је адвокат Момчило Јанковић. Детаљније о делатности арх. Бранислава Којића види у: Снежана Тошева: *Бранислав Којић*, Грађевинска књига, Београд 1998.

бине Поште 2, Момира Коруновића, у улици Слободана Пенезића Кр-
цуна, надомак железничке станице у Београду. Као да није било мало
што је два пута тешко оштећена за време Другог светског рата, већ је
неодговорном реконструкцијом архитекте Павла Крата, изведеном
1947. године, изгубила сва обележја Коруновићевог ауторства⁶.

Готово иста судбина задесила је и неколике Којићеве пројекте,
између осталих и кућу адвоката Тодора Чичановића у Лесковцу. По-
четком деведесетих година, у доба смутно и несигурно, она је продата
новонасталим богаташима, израслим управо из таквога времена, и
потпуно девастирана. Добила је мермерну оплату по целој површини,
огромне затамњене стаклене површине, алуминијум... Речју, материја-
ле који су потпуно непримерени основној Којићевој идеји. Доминант-
на тераса која се протезала дуж фронта куће потпуно је застакљена, а
отворено степениште преко кога се из дворишта излазило на терасу, и
обратно, затворено је и обухваћено стакленом кулом. Очигледно је да
су нови власник и, нажалост, пројектант "адаптацију куће врло површ-
но схватили јер за њих није постојао објект као део градитељског на-
слеђа, већ само проблем добијања што веће квадратуре простора."⁷

Тај прелепи Којићев објект, који је, ваља рећи и то, био под заш-
титом државе као споменик културе, потпуно је обезвређен. То обез-
вређивање објекта било је еклатантан одраз смутнога времена и
друштва у којем је насиље постало култ и идеал његових "репрезента-
тивних" појединаца. И та бахатост је део времена кроз које смо прошли
(а и ово сада није нешто боље), времена у коме су нови власници
имали став да "...архитектура постоји само због њих и у овом тренут-
ку"⁸. У свему томе страшно је учешће архитекте-пројектанта, који је
свесно и неодговорно ушао у девастирање једне сјајне архитектонске
целине, оглушивши се о темељна етичка, естетска и вредносна начела
своје професије, дозволивши "да сила новца и вандалски однос према
прошлости поново победе"⁹.

По себи се разуме да је немогуће сачувати све објекте што при-
падају српском градитељском наслеђу и да штошта, по природи ства-
ри, мора да нестане да би уступило место новом. Но чињеница је да и
оно што је изузетно вредно у њему нестаје наочиглед свих нас.

Једног дана ће се, може бити, правити некаква рекапитулација
времена у коме смо живели и коме смо, у домену својих моћи, остави-

⁶ О односу соцреалистичке идеологије према архитектонским објектима форму-
лисаним у духу фолклористичког или националног стила, слога, исцрпно и ар-
гументовано пише Александар Кадиевић у: *Један век тражења националног
стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, Грађевинска
књига, Београд 1997.

⁷ Снежана Тошева, Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу,
Лесковачки зборник, XXXV, Народни музеј Лесковац 1995. стр. 85-90.

⁸ Снежана Тошева, Исто.

⁹ Исто.

ли нешто на дар. У тој рекапитулацији мораће да се одговори и на питање како смо се односили према даровима наших предака и да ли смо учинили довољно да сачувамо ту драгоцену оставштину за будућност?

Дечији дом у Скопљу, саграђен 1932-1934, објекат не постоји.

Студенски дом у Скопљу, саграђен 1930-1934, објекат не постоји.

Лесковац, кућа Тодора Чичановића, саграђена 1937.

Лесковац, изглед објекта после девастације.

Srđan Marković, Niš

TRADITIONAL SERBIAN ARCHITECTURE IN THE WORK OF THE BETWEEN THE WARS ARCHITECT BRANISLAV KOJIĆ AND THE RELATIONSHIP OF OUR TIME TO HIS WORK

Abstract. *In the paper, the author deals with the problem of the relationship between traditional Serbian architecture and modern tendencies in between the wars architecture, more precisely, with the presence of the traditional in the work of a renowned Serbian architect of that time, Branislav Kojić. The essence of his creative interest is contained in the research into the possibilities for establishing the relationship between the traditional, as the original, true imprint of actual life, and the modern, as the true unity of form and function. With such understanding of the relationship between the traditional and the modern and their realisation in certain architectural works, Kojić got close to the ideas of one of the major protagonists of modern architecture – Le Corbusier.*

Key words: *architecture, traditional, modern, B. Kojić, devastations, conservation.*

КУЋА КАО СРЕДИШТЕ ЛИКОВНОГ ПРОСТОРА

Апстракт. *На трагу прастаре сликарске дилеме о сликању чисте, нетакнуте природе или природе са уметнутим објектима људскога стваралаштва, аутор излаже своје уметничко искуство сликања мотива природе, потом, мотива великога града, најзад, свој ликовни повратак изворноме доживљају природе. Посебно описује свој однос према геометријским, колористичким и светлосним изазовима грађевинских објеката у природноме амбијенту, и трагање за најдубљом, метафизичком димензијом њихове ликовне синтезе.*

Кључне речи: *природа, град, кућа, предео, пејзаж, слика.*

- Природа !?
- Природа сама по себи – остварен ликовни простор.
- Природа ствара и преображава саму себе.
- Природа у кретању.
- Човек у природи.
- Човек и природа.
- Пећина – природни амбијент.
- Колиба – стварање услова – креативни искорак.
- Архитектура – величанствен чин стварања.
- Кућа – средиште живота.
- Кућа – магична тачка у простору слике.

Природи се дивим, повремено се ње плашим, пред њом сам тако мали и упитан. Ако је читав космос Божја промисао, то значи да мени остаје да чулима сопственога бића осетим мноштво облика у људским могућностима омеђеном простору. То је простор егзистенције у коме прачовек открива пећину као настамбу. Из ње шаље стреле и открива ватру опстанка. Оштрим каменом пара по зиду, користи угљевље са циљем да линијом представи облик животиње, тело жене. Употребом печене земље обогаћује садржај форме, даје својим радовима извесну пуноћу и колорит.

Човек као биће припада природи, али ствара и нове облике из унутрашње потребе и тако интуитивно, а не ретко и свесно, унапређује своју егзистенцију. Приказ рањене звери – вера у бољи улов, скулптуре нагих жена са наглашеним органима материнства симболи су плодности, знаци вере у наставак врсте. То је вера човека-ловца. Људски ликови стварани са мало интервенција на каменим облацима, са потенцираним рибљим очима, славе улов рибе. Ове скулптуре су пронађене у настамбама Лепенског Вира, у кућама необичног облика, чија је праснова једнакострани троугао са огњиштем у средишту куће.

Човек гради, гради себи дом, гради огњиште усред куће, прави трпезу. Чудо! Ствара бивак на води, а од земље обликује употребне предмете. Брига за њихов изглед и украшавање знак је формирања естетске свести. Произвођач, градитељ и естета смешта кућу у природни амбијент и дефинитивно структури природног амбијента даје нова значења.

Кућа је заштита, одмориште, мислилиште, осматрачница земаљских и небеских пространа. Из ње се осваја природа у којој се огледа његово градитељство.

Појавом грађевинских објеката у природи битно се мења визуелни штимунг онога што подразумевамо под појмом предео или пејзаж.

Отуда и дилема код неких стваралаца чије је полазиште природа: да ли сликати чисту, нетакнуту природу као дело Великог творца, или природу са објектима које је људски, стваралачки гениј уградио у рајски врт. Понирањем у тајне природе и одгонетањем структуре њених раскошних облика, људски ум открива лепоту геометрије.

Немам одговор на питање зашто сликам пејзаж. Једно је сигурно, чиним то од најранијих дана. Ево и данас сва моја пажња усредсређује се на природу, на оно што се у њој збива. Сећам се да сам са блоком, пред непогоду, излазио из куће и са оближњег брда гледао како се мој идилични моравски пејзаж претвара у нешто што би могло бити слика. Лагани поветарац који уз тмасте облаке и потмулу грмљавину наговештава град и олују, повремени продор сунчевих зрака ствара снопове који пресецају драматично преобликовану композицију предела. Откривају се троуглови и квадратићи кућа насеља која меандрирају поред беле линије Београдског друма и троме Мораве. Хитрим потезима пера, дугим и кратким, кривим и правим линијама, бележио сам основне токове кретања планова а потезима четке разређеног туша затрпавао сам површине папира и, интуитивно, остављао бела оканца подлоге која сутеришу присуство кућа, као кристално одређене светле тачке, у усковитланом природном амбијенту.

Било је и дана када сам у сама свитања поред реке уживао у призорима изласка сунца. Дубоко сам био прожет лепотом глатке и сјајне површине воде која тече. Над водом, сиво-зелене крошње са мало руменила при врху! Светла линија на хоризонту усмерава моју паж-

њу на бели сићушни квадрат зида и наранџасти троугао крова куће. Јутарња измаглица повезује планове. Сликам акварел.

Повремено сам траћио време опсервирајући своју сенку на бљештаво белом зиду своје куће. Почео сам да схватам поруке Леонарда да Винчија. Оронули зид са својим слојевима, браздама и патином коју ствара време заиста је својеврсно поље које инспирише. У периоду откривања нових могућности личног израза, био сам опседнут зидним површинама и сивилом велеграда. Кућа више није колористички и светлосни акценат на мојој слици, сада је она призор који осваја простор слике. Текстуре и материјализација омеђених површина дају живот делу а линеарни записи по њима су видљиви доказ присуства човека. Био сам у зачараном кругу естетике урбаног простора и чезнуо за стварним, за простором природе, односно за изражавањем доживљаја давно виђених предела.

Повратак природи није био нагао. Њему претходи један број радова у којим деперсонализована људска фигура заузима своје место у ентеријеру или на прагу куће, најчешће леђима окренута посматрачу. Ево и данас, сва моја пажња усредсређује се на природу, на оно што се у њој збива. Она је повод за изражавање осећања, за образлагање појава које је чине увек новом и необичном.

Моје суочавање са брижљиво одабраним мотивом подразумева скенирање истог, одгонетање његове природне геометријске структуре и уграђивање објеката насеља као једног од сегмената будућег дела. Без обзира на крајњи исход слике и њен карактер, мој начин рада не сме бити дескриптиван. У току рада потчињавам мотив својој визији, ослобађам се вишка детаља, одређујем доминантна кретања, прецизирам планове у слици. Наглашавањем онога што је најбитније остварујем експресију а акцентирањем извесних појединости остварујем живот и потенцирам динамику дела. И заиста, у мојим сликама повремено се јавља колористички акценат у виду крова или зида куће. Кућа као скуп троуглова, квадрата и правоугаоника строго је одређена појава. Међутим, стварни повод за рад је најчешће био доживљај крајолика у необичном тренутку, под чудним осветљењем. Крушка на падини, рујно брдо над градом, олуја над Моравом, *Оловно брдо*, *Јас-требачки ноктурно*, *Октобарски ноктурно*, *Црногорски* или *Имагинарни предео*, *Кућа глувих* и *Кућа на крају града*, јесу мотиви али и стања и појаве у природи које су ме инспирисале.

Постојеће слике и досадашњи опус нису исцрпили моје сликарско истраживање. Потреба да се вратим истим мотивима постоји и данас. Циљ ми је ново суочавање са познатим сегментима природног и урбаног пејзажа, ради постизања убедљивости у приказу метафизичке димензије мотива. Ваља подићи слику до универзалног значења, ослободити се привида! Подвргнути је конструкцији и удахнути јој живот организацијом! Ослободити се спољашњег! Остварити дело које живи свој сопствени живот!

Ђуро Радоњић, *Имагинарни предео*, 1998, уље на платну, 85x95

Ђуро Радоњић, *Златибор 2*, 1996, уље на платну, 81x101

Ђуро Радоњић, *Зора на Јастрецу*, 2003, уље на платну, 88x140

Ђуро Radonjić, Niš

HOUSE AS THE CENTER OF VISUAL SPACE

Abstract. *In line with the ancient painters' dilemma on reading a painting, virgin nature or nature with objects of human creation, the author presents his artistic experience of painting motifs of nature, then, motifs of big cities, and finally, his own visual return to the authentic experience of nature. He specially describes his relationship with the geometric, coloristic and light challenges of buildings in the surrounding of nature, in search for the deepest, metaphysical dimension of their visual synthesis.*

Key words: *nature, city, house, scenery, landscape, painting.*

Јован С. Младеновић

Народни музеј у Нишу

ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА СЕЛА ШПАЈ

ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА СЕЛА ШПАЈ

ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА СЕЛА ШПАЈ

Душан Митић Цар

Самостални уметник фотографије

ГРАЂАНСКА АРХИТЕКТУРА НИША

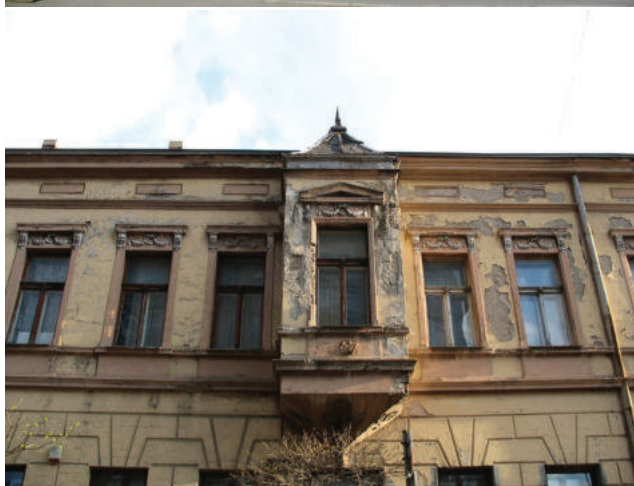

Миле Ж. Ранђеловић

Универзитет у Нишу

ГРАЂАНСКА АРХИТЕКТУРА НИША

ГРАЂАНСКА АРХИТЕКТУРА НИША

